

ज्ञानेश्वरी

अध्याय बारावा

१२४३

म. ग्रं. सं. शाणें

विषय कव्य

सं. नं. १२७१

संपादक :

। सीताराम पंगु

मराठीचे प्रोफेसर, राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर

REFBK-0006423

कर्नाटक पब्लिशिंग हाउस, मुंबई २

किंमत १॥ रुपया

ज्ञानेश्वरी

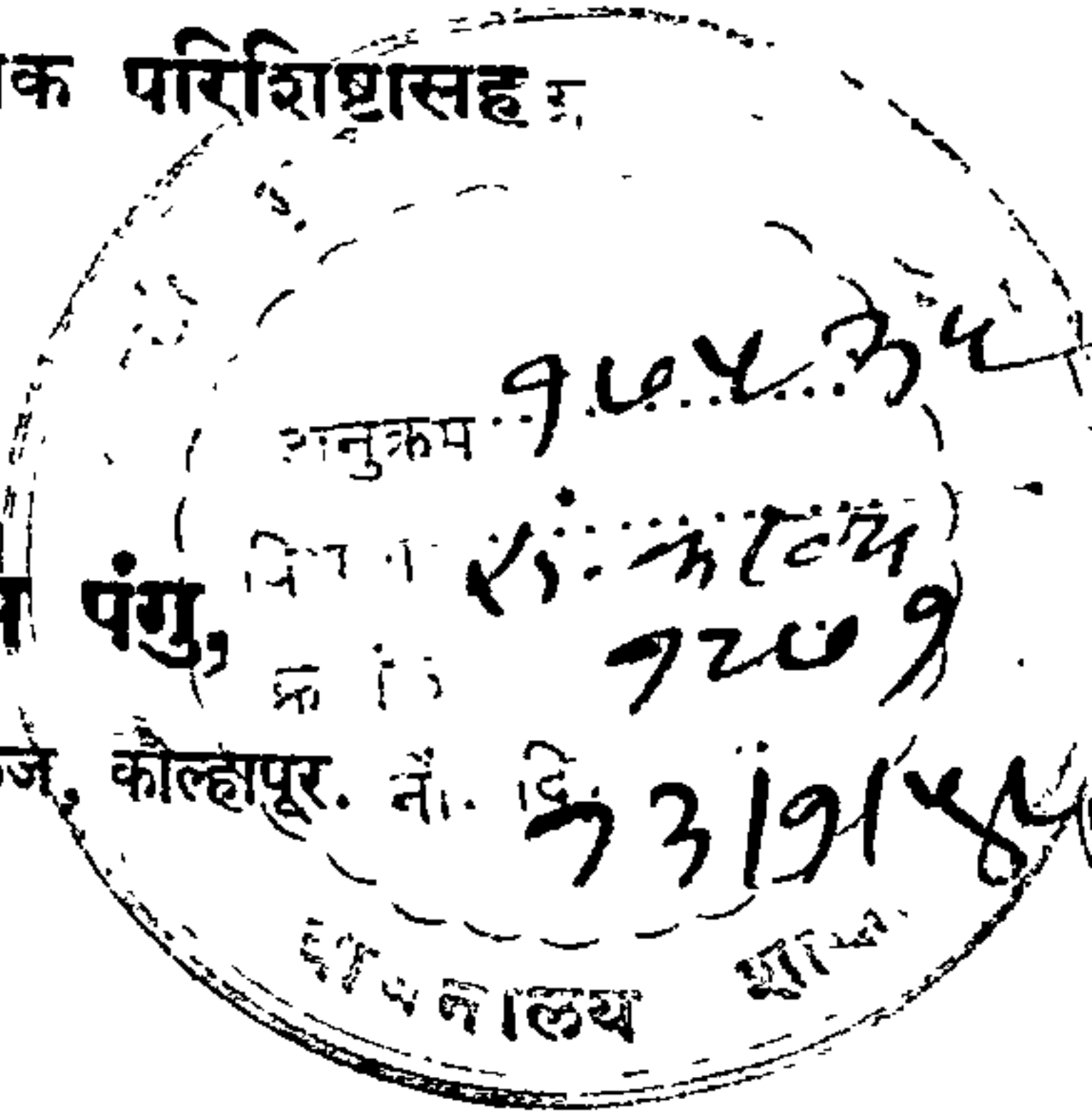
अध्याय वारावा

मूळ, पाठभेद, प्रस्तावना, टीपा, स्पष्टीकरण,
शब्दकोश व भाषाशास्त्रविषयक परिशिष्टासह

संपादक :

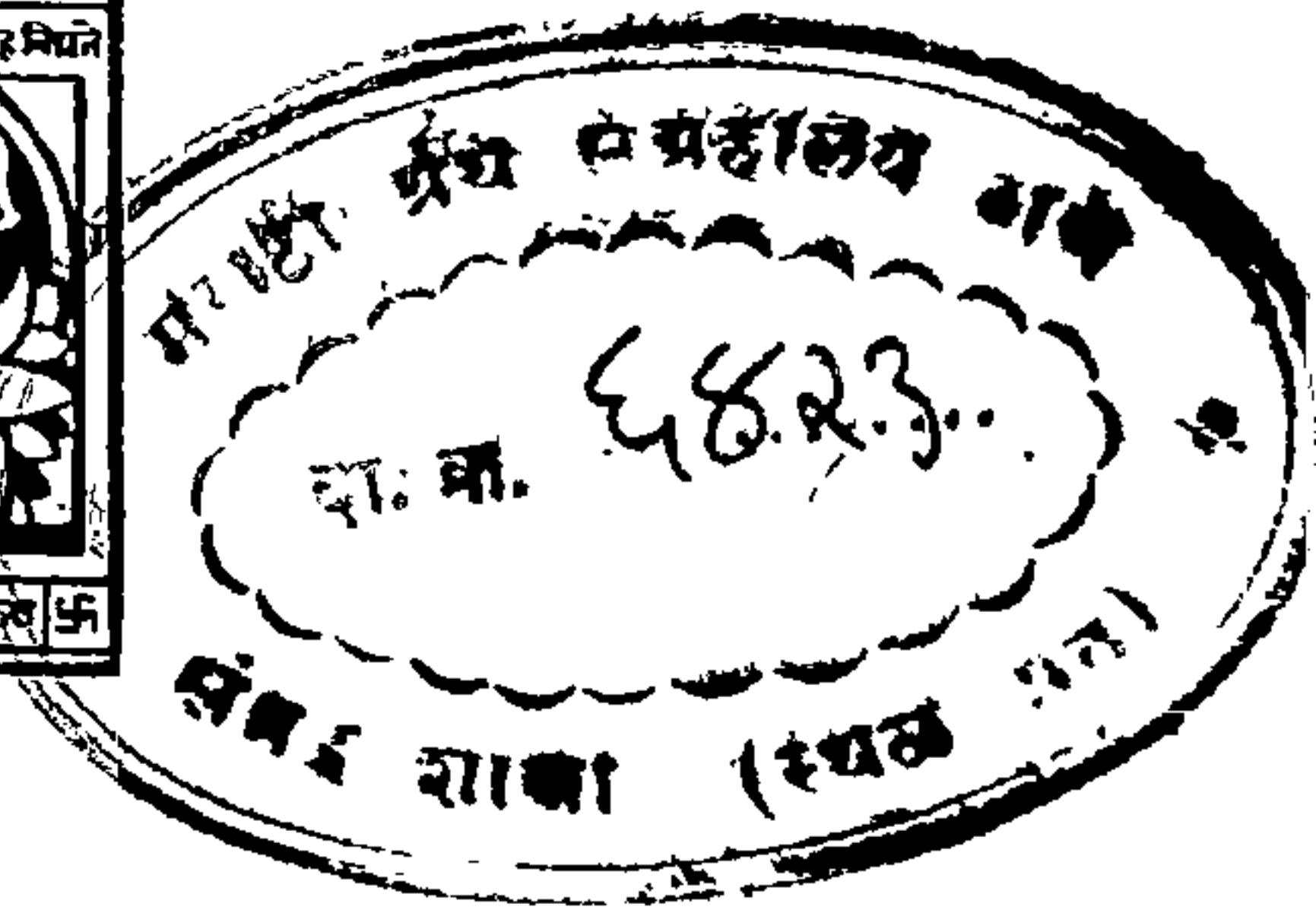
दत्तात्रेय सीताराम पंगु,

मराठीचे प्रोफेसर, राजाराम कॉलेज, कौल्हापूर.

REFBK 0006423

REFBK-0006423

कर्नाटक पब्लिशिंग हाउस, मुंबई २

किंमत २॥ रुपया

(या द्वितीयावृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकांचे स्वाधीन)

प्रथमावृत्ति : १९३९

द्वितीयावृत्ति : १९४३

Printed by M. N. Kulkarni at the Karnatak Printing
Press, Chira Bazar, Bombay, and Published
by him at the Karnatak Publishing House,
Chira Bazar, Bombay 2.

माझे बालपणापासूनचे सुहृद्

डॉ. बळवंत नारायण सरलष्कर,

एम्. बी., बी. एस्.

यांना स्नेहभावपूर्वक

समर्पण

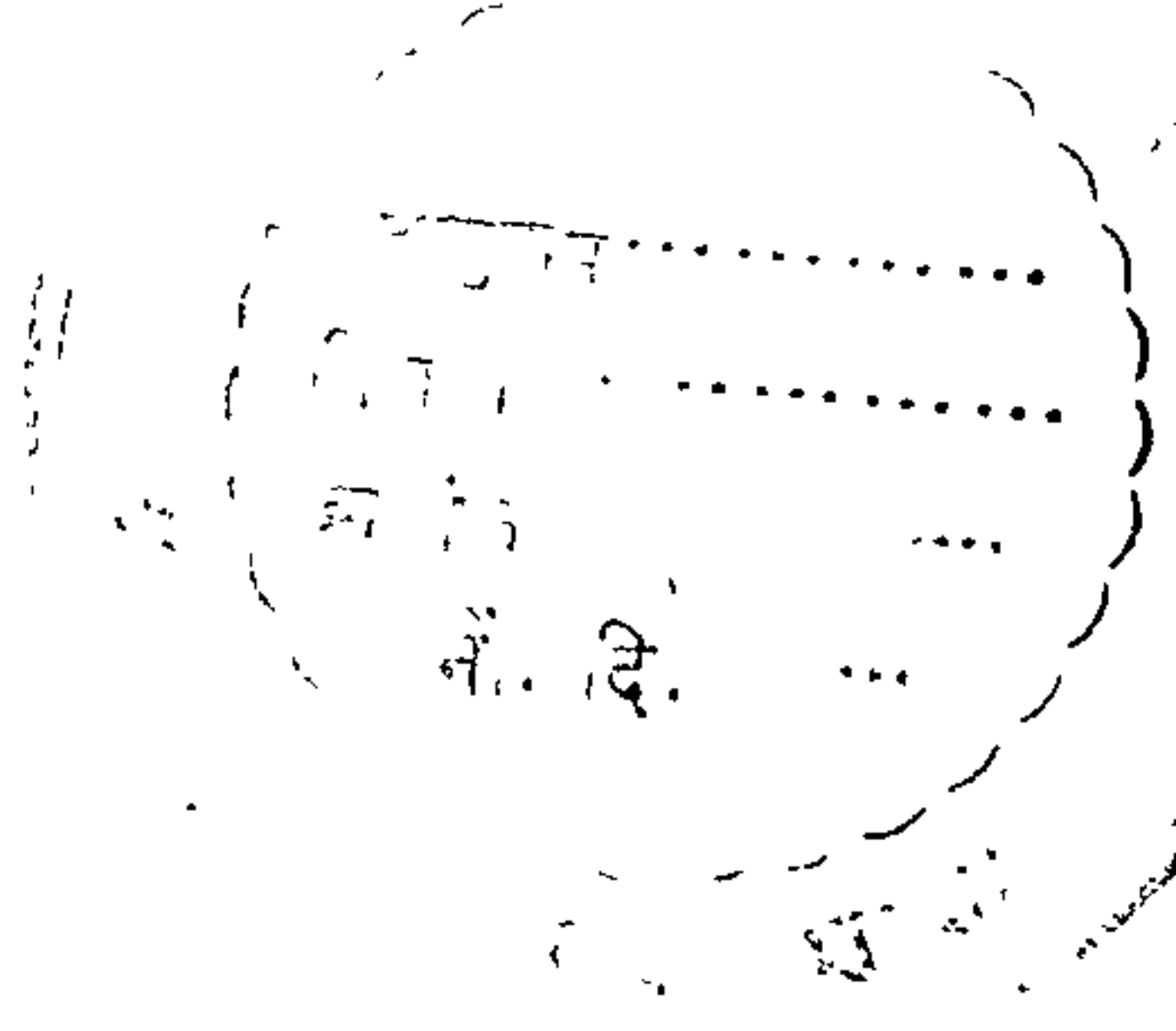
प्रो. पंगु यांचे ग्रंथ

संपादित

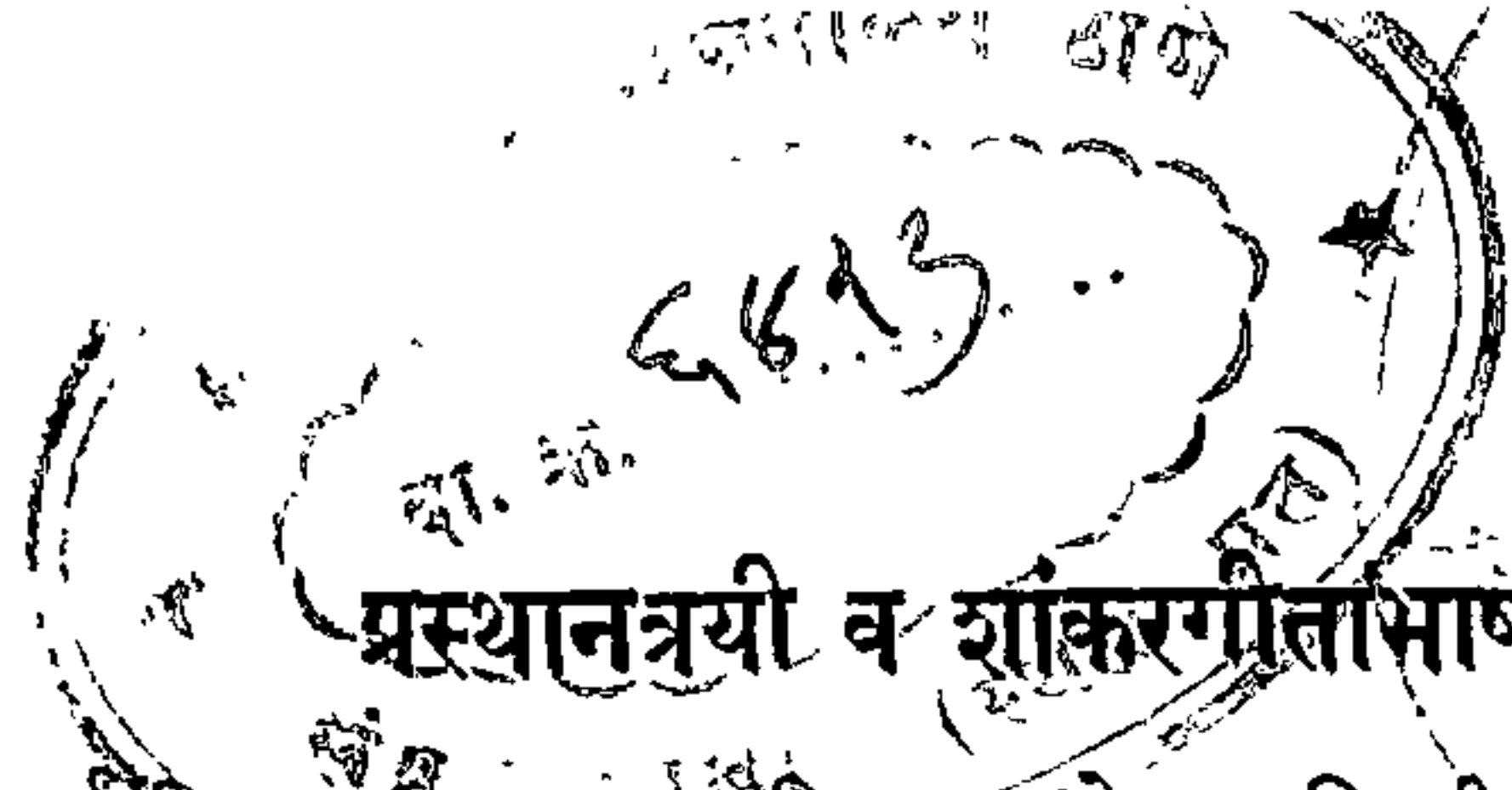
- (१) वच्छहरण
- (२) सीतास्वयंवर (नागेशकृत)
- (३) ज्ञानेश्वरी अध्याय १२ वा (द्वितीयावृत्ति)
- (४) कुशलवोपाख्यान.
- (५) वनपर्व (मुक्तेश्वरकृत)

प्रबंध

- (१) सामराज (द्वितीयावृत्ति)
 - (२) आस्वाद (टीकालेखांचा संग्रह).
-

प्रास्ताविक

अनुक्रम १७५३५
दि. १७.५.५३
१७५३५
दि. १३/१/५३

प्रस्थानत्रयी व शांकरगीताभाष्य

हिंदु धर्मातील गूढ तत्त्वांचा विचार अनेक ऋषिप्रणीत उपनिषदांमधून झाला आहे. पण हीं उपनिषदे निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या ऋषींकडून लिहिलीं गेलीं असल्यामुळे, त्यांत प्रतिपादिलेल्या मतांत एकवाक्यता तर नाहीच, उलट पुष्कळ ठिकाणीं विरोध मात्र दिसून येतो. या विरोधाचा परिहार करून सर्व उपनिषदांची एकवाक्यता दाखविण्यासाठीं बादरायणाचार्यांनीं आपलीं 'ब्रह्मसूत्रे' रचिलीं. उपनिषदे व ब्रह्मसूत्रे हीं तत्त्वज्ञानविचाराच्या दृष्टीनें प्रमाणभूत झालीं खरीं, पण त्यांतील विचारसरणी निवृत्तिमार्गी किंवा संन्यासपर अतएव सर्वसाधारण जिज्ञासूंच्या आवाक्याबाहेरची होती. शिवाय या ग्रंथांची पद्धतीही त्रुटित व सूत्रमय असून, भाषाही थोडी नीरस, गद्यमय व खडबडीत अशीच होती. या कारणांमुळे साहजिकच बहुजनसमाजाचे डोळे महाभारतांतर्गत भगवद्गीतेकडे वळले. भगवद्गीतेत वरील ग्रंथांप्रमाणें वैदिक गूढतत्त्वाचा किंवा परब्रह्माच्या स्वरूपाचा विचार केला आहे. पण त्यांतहि विशेष म्हणजे, हा विचार प्रवृत्तिमार्गाच्या किंवा कर्ममार्गाच्या अनुरोधानें अगदीं सोप्या व सुलभ अशा संवादपद्धतीचा अवलंब करून, प्रासादिक व काव्यमय अशा सुंदर भाषेत केला आहे. उपनिषदे व ब्रह्मसूत्रे यांना, भगवद्गीता याप्रमाणें पूरक होऊन ब्रह्मविद्येचा मार्ग तिनें संसारी गृहस्थास सुलभ करून दिला. साहजिकच अशा ग्रंथास सर्वमान्यता मिळून त्यांस वरील ग्रंथांच्या पंक्तीस बसण्याचा मान मिळाला, व आज या तिघांना 'प्रस्थानत्रयी' असें अभिधान प्राप्त झालें आहे.

प्रस्थानत्रयीचें महत्त्व पुढें इतकें वाढलें कीं, आपापल्या सांप्रदायाचा पुरस्कार करून त्याचें महत्त्व पटविण्यास त्या त्या सांप्रदायाच्या प्रवर्तकास या प्रस्थानत्रयीवर भाष्यें लिहून, त्यांत प्रत्येकीं आपलेंच मत अनुस्यूत झालें आहे, असें दाखवावें लागलें. श्रीशंकराचार्यांनीं या प्रस्थानत्रयीचा अद्वैतपर अर्थ लावला असून, त्यांच्यानंतर उदयास आलेल्या रामानुज व मध्व यांनीं, अनुक्रमें विशिष्टाद्वैत व द्वैत या आपल्या मतांस अनुसरून प्रस्थानत्रयीचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. या तीन प्रमुख आचार्यांखेरीज वल्लभाचार्यांचा शुद्धाद्वैती व निंबार्कांचा द्वैताद्वैती, असेही सांप्रदाय अनुक्रमें गुजराथ व बंगाल प्रांतांत रूढ झाले. पण या सर्वांत व्यापकपणा व विशालपणा यांच्या दृष्टीनें, श्रीशंकराचार्यांचा अद्वैत सांप्रदायच सर्वसंमत

ज्ञाल्याचें सर्वविश्रुत आहे. “ ब्रह्म हेंच शाश्वत सत्य आहे, जग हें मिथ्या आहे, मनुष्याचा आत्माही मुळांत परमात्मा किंवा परब्रह्मच आहे, आत्म्याच्या व परब्रह्माच्या ऐक्याचें पूर्ण अनुभवात्मक ज्ञान ज्ञाल्याशिवाय मोक्ष मिळत नाही. ” हाच शंकराचार्यांचा अद्वैतवाद असून, आचाराच्या दृष्टीनें त्यांचें स्पष्ट मत असें आहे कीं, हें ज्ञान प्राप्त व्हावें म्हणून चित्तशुद्धीसाठीं जरी स्मृतिप्रणीत नित्यनैमित्तिक कर्मे करावीं लागलीं, तरी पुढें हीं कर्मे शेवटपर्यंत करीत न राहतां, अखेर तीं सोडून संन्यास घेतल्याशिवाय मोक्षप्राप्ति होणार नाही. शंकराचार्यानंतर झालेल्या त्यांच्या सांप्रदायांतील मधुसूदनसरस्वत्यादिकांनीं, याच मताचा अनुवाद केला असून, पुढें तर या मताचें लोण भरतखंडांत सर्वत्र पोंचविलें गेलें.

ज्ञानेश्वरी व तिचें महत्त्व

भगवद्गीतेवरील संस्कृत भाष्यांचा हा त्रोटक इतिहास आहे. प्राचीनकाळीं गीर्वाणभाषा ही जनवोली असल्यामुळें, ग्रंथरचनाही त्या भाषेंत होणें अपरिहार्य होतें. पण आश्चर्य हें कीं, पुढें प्राकृत भाषांचा उदय होऊन संस्कृतभाषा प्रचारांतून गेली तरी बरीच वर्षे, ग्रंथरचनेचें कार्य संस्कृतांतूनच चाललें. गीर्वाणभाषा, पुष्कळ दिवसांच्या अभ्यासानें विद्वन्मान्य झाली होती, व तिच्यांत ग्रंथरचना करणेंही मानाचें वाटे. इतकेंच नव्हे, तर त्याबरोबरच तदितर भाषेंत रचना करणें, कमीपणाचें वाटे. प्राकृत-रचनेकडे, पंडित बहुधा दुर्लक्ष करून उपेक्षा दाखवीत. अशा परिस्थितींत मराठी भाषेसारख्या अगदीं नवख्या अशा भाषेंत ग्रंथरचना करणें किती धाडसाचें होतें, हें महानुभावपंथीय कवींनीं व खुद्द ज्ञानेश्वरांनीं, आपापल्या ग्रंथांत मराठी भाषेबद्दल आपुलकी दाखविण्याबद्दल श्रोत्यांस केलेल्या विनंतीवरून स्पष्ट होतें. महानुभावपंथ-संस्थापक चक्रधरस्वामी यांचा तर कटाक्ष असा होता कीं, आपल्या पंथाचें निरूपण बहुजनसमाजाच्या मराठी भाषेंतूनच व्हावें. मराठी भाषा अगदीं खालच्या लोकांच्या बोलण्यांतली, म्हणूनच तिच्या द्वारां संस्कृत भाषेप्रमाणें सरस, सालंकार प्रबंध निर्माण होतील किंवा कसे, याची अनेकांना शंका होती. अध्यात्मज्ञान-प्रसाराचा मक्ता तर संस्कृतनेच घेतलेला. मराठींत तशा प्रकारची रचना ‘विवेक-सिंधु’ सोडल्यास बहुधा झालेली नव्हती. म्हणूनच ज्ञानेश्वरांना आपल्या ‘ज्ञानेश्वरी’च्या द्वारां ‘मन्हाटियेच्या नगरीं ब्रह्मविद्येचा सुकाळ’ करणें भाग पडलें. (संस्कृतांतच मुख्यतः विवेचिला जाणारा वेदान्त, मराठींतूनही उत्तम रीतीनें व सुलभ पद्धतीनें प्रतिपादितां येतो, हें ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या अद्वितीय

ग्रंथानें सिद्ध केलें. इतकेंच नव्हे तर, ज्ञानेश्वरींत अवलंबिलेल्या सगुण, सालंकार व सरस भाषेनें, मराठीला त्यांनीं गीर्वाण भाषेच्या पंक्तीस आणून बसविली. “माझा मन्हाटाची बोल कौतुकें । परि अमृतातेंहि पैजा जिंके । ऐशीं अक्षरें रसिकें । मेळवीन ॥” असा ज्ञानेश्वरांना आत्मविश्वास होता, व यामुळें भगवद्गीतेसारख्या अध्यात्मशास्त्राच्या ग्रंथावर श्रीशंकराचार्यासारख्यांची विद्वन्मान्य टीका रूढ असतांनादेखील, आपली मराठी टीका रचून, “मूळ ग्रंथीचिया संस्कृता । वरि मन्हाटी नीट पढतां । अभिप्राय मानलियां उचिता । कवण भूमि हें न चोजवें ॥” अशी त्यांनीं श्रोत्यांची खात्री करून दिली.)

ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या या टीकेचें नांव ‘भावार्थदीपिका’ असें ठेविलें असून, गीतेवरील शांकरभाष्याप्रमाणेंच ही, गीतेवरील पहिलीच मराठी टीका होय. ज्ञानेश्वरीनंतर गीतेवर दासोपंतकृत ‘गीतार्णवादि’ अनेक टीका, प्राकृतांत झाल्या आहेत. पण त्यांनीं बहुशः ज्ञानेश्वरांच्या व पर्यायानें श्रीशंकराचार्यांच्या मतांचाच अनुवाद केला आहे. सव्वालक्ष ग्रंथसंख्येच्या अवाढव्यपणामुळें व भाषेतील हृदयंगमतेच्या अभावामुळें, ‘गीतार्णव’ ग्रंथ मागे पडला. वामनपंडितांची ‘यथार्थदीपिका’ मात्र विस्तृत असूनहि ज्ञानेश्वरीच्या खालोखाल मान्यता पावली. पंडितांनीं आपल्या टीकेचें नांव ज्ञानेश्वरांच्या भावार्थदीपिकेस अनुलक्षून ठेवलें असून, जागा सांपडेल तेथें शांकरभाष्याचें खंडन करण्यावर त्यांचा रोख दिसतो. आपण लावलेला गीतेचा अर्थच यथार्थ होय, असा पंडितांचा अभिनिवेश असून, त्यांनीं गीतेचा शांकरसांप्रदायविलक्षण असा कर्मपर अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. वामनपंडितांनीं मागीलांचें खंडन करून गीतेचा स्वतंत्र व अभिनव अर्थ जरी लावला आहे, तरी त्यांची टीका क्लिष्ट, तर्ककर्मकश, अभिनिविष्ट व विस्तृत असल्यामुळें, बहुजनसमाजांत तिला ज्ञानेश्वरी-इतकी लोकप्रियता, प्राप्त झाली नाही. ज्ञानेश्वरांचें संतमंडळांतील स्थान, त्यांची काव्यात्मकता, सुंदर व अभिनव उपमादृष्टांतांनीं विषय उकलून सांगण्याची प्रतिपादनशैली, मनाचा प्रांजळपणा व भक्तीचा त्यांनीं केलेला गौरव, या कारणमालिकेमुळें, ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ वारकरी सांप्रदायास शिरोधार्य तर झालाच, पण काव्य म्हणूनही बहुजनसमाजास अद्वितीय वाटला.

ज्ञानेश्वर, त्यांचा नाथपंथ व वारकरी सांप्रदाय

(असा हा सुंदर ग्रंथ, ज्ञानेश्वरांनीं नेवासें या गांवीं शके १२१२ मध्ये लिहिला. ज्ञानेश्वरांचा जन्मशक ११९७ मानतात, त्यावरून त्यांनीं हा ग्रंथ आपल्या वयाच्या

अवध्या १५ व्या वर्षी लिहून पूर्ण केला, असें दिसून येतें. इतक्या अल्प वयांत अशी विस्तृत ग्रंथरचना करण्याची पात्रता अंगीं असणें, हें खरोखरीच अलौकिक होय.) निवृत्तिनाथ हे त्यांचे वडील बंधु असून, त्यांचाच पारमार्थिक उपदेश ज्ञानेश्वरांनीं स्वीकारला होता. सोपानदेव हे त्यांचे कनिष्ठ बंधु व मुक्ताबाई ही त्यांची कनिष्ठ भगिनी होय. हीं सर्वच भावंडें अल्पवयांत साक्षात्कारी निपजलीं. प्रत्येकाच्या ठिकाणीं वैराग्य इतकें वाणलेंलें कीं, मोठमोठ्या वृद्ध व पढिक विद्वानांनींही त्यांचा हेवा करावा. संन्याशाचीं मुलें म्हणून आळंदीकर ब्राह्मणांनीं त्यांना बहिष्कृत समजून, मौंजीबंधन-विवाहादि संस्काराला अपात्र ठरविलें. यांतून मार्ग काढण्यासाठीं त्यांना पैठणकर ब्रह्मावृंदाकडे धांव घ्यावी लागली, व त्या वृंदानें अखेर अखंड ब्रह्मचर्यपालनाच्या अटीवर पावन करून घेऊन त्यांना शुद्धिपत्र दिलें.

निवृत्ति-ज्ञानदेवांच्या आज्ञापासून या घराण्याचा नाथपंथाशीं निकटचा संबंध होता. या नाथपंथाची परंपरा महाराष्ट्रांत प्राचीन कालापासून प्रसृत असून, १०७३ शकेच्या सुमारास मच्छेंद्रनाथांनीं या पंथाची स्थापना केली, असें मानलें जातें. मच्छेंद्रनाथानंतर गोरक्ष, गहिनीनाथ व निवृत्तिनाथ अशा गुरुपरंपरेनें, ज्ञानदेवांना या पंथाची रीतसर दीक्षा मिळाली. नाथपंथाचें आद्य दैवत श्रीविष्णु असून, आद्य-प्रवर्तक श्रीशंकर अशी समजूत आहे. या दोन दैवतांचा एकत्र मिलाफ करून या पंथानें हरिहरैक्यच साधलें होतें, असें म्हणावयास हरकत नाही. योगाभ्यास हें या पंथाचें एक वैशिष्ट्य आहे, व त्याचेंच विस्तरशः वर्णन, ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या व बाराव्या अध्यायांत ज्ञानदेवांनीं केलें आहे. नाथपंथ हा तत्त्वतः वैष्णवपंथच होय. त्यानें भक्त व भगवंत यांमध्ये आडपडदा उत्पन्न न करतां, उपासनेच्या द्वारां परमंपदप्राप्तीचा मार्ग बहुजनसमाजाला मोकळा करून दिला. भक्ति, ज्ञान व योग यांचें ध्येय एकच असून, साधनांच्या दृष्टीनें त्यांत भेद होता. विश्व व ब्रह्म यांचें ऐक्य या पंथांत मानलें जाऊन, नाथपंथीय विरक्त राहून जनतेची सेवा करीत असत. परमेश्वराचें निर्गुण स्वरूप आकळण्यास कठिण, म्हणून या पंथानें मूर्तिपूजेची प्रथा पाडली, व अवतारकल्पनेस वाव दिला. परंतु त्याबरोबरच ईश्वराच्या या सगुण स्वरूपाकडे मानुषदृष्टीनें न पाहतां, सर्वाकार व सर्वातर्यामी अशा व्यापक दृष्टीनें पाहण्यास त्यानें शिकविलें.

निवृत्तिनाथांना गोरक्षनाथांचें प्रत्यक्ष दर्शन घडून कृष्णजपाचा गुह्य मंत्र मिळाला होता, असें म्हणतात. यावरून कृष्णभक्ति ही या पंथाची जुनीच उपासना आहेसें

दिसते. पण याहीपेक्षां या पंथाचा विशेष भर, गुरुभक्तीवर आहे. गुरुचा शोध करावा लागत नाही, तो अचानक येऊन भेटतो, अशी या पंथाची समजूत आहे. निवृत्तिनाथांना गहिनीनाथांची भेट अचानक झाल्याचीही आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. याशिवाय स्वधर्मनिष्ठा, वैराग्य यांना तर या पंथाच्या आचारांत प्रमुख स्थान मिळाले असून, आपले कर्तव्य ईश्वरार्पण बुद्धीनें करीत राहणें, हा या पंथाचा विशेष बाणा आहे. याप्रमाणें, अद्वैत, भक्ति, स्वधर्म व वैराग्य अशी या पंथाची चतुःसूत्रीच होती, असें थोडक्यांत मानणें अवास्तव होणार नाही.

नाथपंथांत समाविष्ट झालेल्या ज्ञानेश्वरांनीं, आपल्या पंथाच्या व्यापक तत्त्वाचा प्रसार बहुजनसमाजांत व्हावा अशा बुद्धीनें, भगवद्गीता हाच ग्रंथ आपल्या टीकेला मोठ्या चातुर्यानें निवडला आहे. श्रीमद्भगवद्गीता हा ग्रंथ भगवान् श्रीकृष्णांच्या मुखांतून बाहेर पडला असल्यामुळे, कृष्णभक्त नाथपंथीयांस तो पूज्यतम वाटावा यांत नवल नाही. भगवद्गीतेत ज्ञान, योग व भक्ति यांचें विवरण ओघानें आलें आहे, तर इकडे नाथपंथांतही ब्रह्मैक्य साधण्यासाठीं वरील तिहींचा, साधन म्हणून उपयोग सांगितला आहे. ज्ञानेश्वरांनींही आपल्या टीकेत हठयोगाला प्राधान्य दिलें असून, हा खडतर मार्ग ज्यांना अवघड वाटेला त्यांच्यासाठीं भक्तीचा राजमार्ग त्यांनीं खुला केला आहे. ज्ञानेश्वरींत गुरुभक्ति, ईश्वरभजन व स्वधर्म यांचें ठिकठिकाणीं विस्तृत वर्णन आलें आहे. त्यावरून, ज्ञानेश्वरांना आपला हा ग्रंथ जरी आपल्या पंथाचा आग्रही प्रचारक म्हणून पुढें करावयाचा नसला, तरी त्यांच्या मनावर नाथपंथाच्या तत्त्वाचे उच्चतम संस्कार किती खोलवर रुजलेले होते, याचें मात्र येथें पूर्ण आकलन होतें.

गीतेच्या श्लोकांवर टीका करतांना ज्ञानेश्वरींत जो विस्तार झालेला दृष्टीस पडतो, तो बहुधा वरील विषयांच्या अनुरोधानेंच झालेला आहे. यामुळे ज्ञानेश्वरीची विवरणपद्धति व नाथपंथाचीं तत्त्वे, याची तुलना करतां त्यांतील साम्य विशेष प्रत्ययास येऊन, नाथपंथाच्या स्वतंत्र ग्रंथाच्या अभावीं, ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ आपाततः त्या पंथाचाच निदर्शक असावा असें वादें लागतें; व “मग तिहीं तें शांभव । अद्वयानंद-वैभव । संपादिलें सप्रभव । श्रीगहिनीनाथा ॥ १ ॥ तेणें कळिकळितु भूतां । आला देखौनि निरुता । ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा । दिधली ऐसी ॥ २ ॥ ना आदिगुरु शंकरा- । पासौनि शिष्यपरंपरा । बोधाचा हा संसारा । जाला आमुते ॥ ३ ॥ तो हा घेऊनि आघवा । कळी गिळितया जीवां । सर्व प्रकारीं धांवा । करि पां वेगीं ॥ ४ ॥

आधि तंव तो कृपाळु । वरी गुरुआज्ञेचा बोलू । जाला असे वरिषाकाळु । खवळणें मेघां ॥ ५ ॥ मग आर्ताचेनि वोरसें । गीतार्थं ग्रंथमिसें । वर्षला शांतरसें । तो हा ग्रंथु ॥ ६ ॥ ” या ज्ञानेश्वरीच्या अठराव्या अध्यायांतील शेवटच्या शेवटच्या ओव्या वाचल्या म्हणजे तर, आपलें नाथपंथीय पारंपरिक ज्ञान प्रसृत करण्यासाठीं ज्ञानदेवांनीं आपली गीताटीका केली, असा समज दृढ होऊं लागतो.

या नाथपंथाप्रमाणेंच आणखी एक, म्हणजे वारकरी सांप्रदाय, ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वी कित्येक वर्षे महाराष्ट्रांत दृढमूल झाला होता. पंढरीच्या ज्या विठ्ठलमंदिराच्या जीर्णोद्धारस रामदेवराव जाधव व त्यांचा प्रधान हेमाद्रि यांनीं मदत केली असें, ८४ चा शिलालेख सांगतो, तें मंदिर व त्या मंदिरांतील देवाची उपासना, रामदेवरावाच्या पूर्वी निदान दोन तीनशें वर्षे अस्तित्वांत असली पाहिजे. पंढरपुरास आषाढी-कार्तिकीं विठ्ठलाची यात्रा भरत असे. श्रीविठ्ठल हें श्रीकृष्णाचें स्वरूप म्हणून ज्ञानेश्वरांचेही पंढरपुरास या यात्रेच्या प्रसंगीं जाणें होत असावें. तेथें वारकरीसांप्रदायांत अगोदरच मिसळलेल्या नामदेवाशीं त्यांची भेट झाल्यावर, नाथपंथ व वारकरी सांप्रदाय यांतील साम्य त्यांना पटून, त्या सांप्रदायाचा स्वीकार त्यांनीं केला असावा. ज्ञानेश्वरींत विठ्ठलभक्तीचा किंवा सांप्रदायाचा स्पष्ट उल्लेख नसल्यामुळें, या ग्रंथाच्या रचनेनंतरच ज्ञानदेव पंढरीचे खरे भक्त बनले असणें, शक्य आहे. वारकरी सांप्रदायाचें ध्येय जें सगुणभक्ति, तिचाच गौरव ज्ञानेश्वरींत प्रामुख्याने केल्याचें आढळून आल्यामुळें, नामदेवादि पंढरपूरच्या वारकऱ्यांनीं, ज्ञानेश्वरीस आपल्या सांप्रदायाचा आद्यग्रंथ म्हणून मान्यता दिली असावी, व पुढें ज्ञानेश्वरांच्या अंगांतील अलौकिक गुणांमुळें व त्यांच्या रसाळ ग्रंथकर्तृत्वामुळें, त्यांना या सांप्रदायाच्या आद्य भक्ताचा मान मिळून, नित्य भजनांतही त्यांच्या नामाचें संकीर्तन होऊं लागलें असावें.

वारकरी सांप्रदायांत समाविष्ट झाल्यावर, ज्ञानेश्वरांनीं स्वतःच्या समाधानासाठीं व बहुजनासाठीं, ‘ अमृतानुभव ’, ‘ स्फुट अभंग ’ व ‘ चांगदेव पासष्टी ’ इ० रचना केली. यांतील पद्धति अद्वैतपर व भक्तिपर अशी दुहेरी असून, आज हे ग्रंथ सांप्रदायिकांचे नित्यापाठाचे झाले आहेत. या ग्रंथरचनेनें जवळजवळ आपलें अवतारकार्य संपलें, असेंच ज्ञानेश्वरांस वाटलें असावें. कारण यापुढें ओघानें येणाऱ्या तीर्थयात्रेचा त्यांनीं अवलंब केल्याचें दिसतें. निवृत्तिनाथ, नामदेव इत्यादि भक्तांसमवेत ज्ञानेश्वरांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत बऱ्याच तीर्थयात्रा केल्या, व आपल्या

वैष्णवपंथाचा अगर भागवत सांप्रदायाचा प्रसार पंजाबपर्यंत केला. ज्ञानदेवांनंतर हें कार्य नामदेवांनीं पुष्कळ वर्षे चालविल्याचें प्रसिद्धच आहे.

तीर्थयात्रेहून परत आल्यावर 'जगीं मान्यता वाहून ईश्वराराधनेंत व्यत्यय येतो' म्हणून एकांतसुखाचा लाभ घेण्यासाठीं जिवंत समाधि घेण्याचा आपला संकल्प, ज्ञानेश्वरांनीं पंढरपुरास शके १२१८ च्या कार्तिकांत जाहीर केला. वारी आटपून मंडळी आळंदीस गेल्यावर, कार्तिक वद्य १३ रोजीं ज्ञानेश्वर, पूर्वींच तयार केलेल्या जागीं समाधीस बसले, व प्रत्यक्ष वडिलबंधु निवृत्तिनाथ यांनीं समाधीवर शिळा घातली. हें दृश्य किती हृदयद्रावक झालें असेल याची नुसती कल्पनाच केलेली बरी ! ज्ञानेश्वरासारख्या कोंवळ्या वयाच्या व प्रांजल मनाच्या, संतमंडळांत मान्यता पावलेल्या अशा ज्ञानसंपन्न व प्रेमळ धाकट्या भावाच्या समाधीवर स्वतः स्वहस्ते शिळा ठेवतांना, निवृत्तिनाथांच्या मनास कसे व किती कष्ट झाले असतील, व नामदेवासारख्या ज्ञानदेवाच्या सांनिध्याचा लाभ झालेल्या भक्तांच्या हृदयाचें कसे पाणी पाणी झालें असेल, याची कल्पना नामदेवांच्या समाधीच्या अभंगावरून येते. ज्ञानसंपन्नता, ब्रह्मवृंदाकडून छळ, त्यागमय जीवित, शालीनता व स्वेच्छेनें जीविताचा त्याग, या परस्परविरोधी गोष्टींनीं, ज्ञानेश्वरांचें चरित्र जितकें अद्भुत तितकेंच हृदयस्पर्शी झालें आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या टीकेचें धोरण

यापुढें, आपला अजरामर असा ज्ञानेश्वरी ग्रंथ रचतांना ज्ञानेश्वरांनीं कोणतें धोरण स्वीकारलें होतें हें पाहणें, कांहीं कमी उद्बोधक किंवा कमी मनोरंजक नाही. बहुजन-समाजाला किंवा स्त्रीशूद्रादिकांना मोक्षमार्गाचें ज्ञान सुलभ व्हावें, यासाठीं गीतेचा भावार्थ अगदीं सोप्या व नित्याच्या मराठी भाषेंत करून सांगणें, हा ज्ञानेश्वरीचा मुख्य उद्देश, त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत अनेक स्थलीं विशद केला आहे. प्रस्तुत १२व्या अध्यायांतील ओव्या ११, १२ व १६, या वरवर पाहिल्या तरी, वरील विधानाची सत्यता पटेल. गीतेचा अर्थ करतांना व्यासांचा 'मागोवा' घेतल्याची व 'भाष्यकारांतें वाट' पुसल्याची स्पष्ट कबुली ज्ञानेश्वरांनीं दिली आहे. तथापि सर्वच ठिकाणीं भाष्यकार श्रीशंकराचार्य यांच्या मताचा अनुवाद त्यांनीं केला आहे, असें दिसत नाही. साधकाचें अंतिम साध्य मोक्ष, व तें मिळविण्याचें साधन अद्वैत ज्ञान, या बाबतींत आचार्यांशीं ज्ञानेश्वरांचें पूर्ण ऐक्य आहे. पण हें ज्ञान प्राप्त झाल्यावर सर्वसंगपरित्यागपूर्वक संन्यासच घेतला पाहिजे, असा जो आचार्यांचा आग्रह आहे,

तो मात्र ज्ञानेश्वरांना तितका मान्य नसावा, असें वाटतें. आत्मसाक्षात्कार होऊन अहंवृत्ति नष्ट झाल्यावर कमें केलीं काय, किंवा न केली काय, दोनीचीं फलें सारखींच. तीं बंधनरूप होत नाहींत. असा कर्तृत्वाभिमाननाशपूर्वक संन्यास, ज्ञानेश्वरांनीं प्रतिपादला आहे.† इतर अनेक सांप्रदायिक टीकाकारांप्रमाणें कोणत्याही मताच्या अभिनिवेशानें प्रेरित होऊन ज्ञानेश्वरांनीं आपली टीका रचलेली नाहीं. सहाव्या अध्यायांतील योगाचा अर्थ हठयोग असा करून, तोच 'पंथराज' असें त्यांनीं आचार्यांच्या विरुद्ध, आपलें मत दिलें आहे. पुन्हां बाराव्या अध्यायाच्या चवथ्या श्लोकांतील 'संनियम्येंद्रियग्रामं' यावरील व्याख्यानांतही, ज्ञानेश्वरांनीं असेंच हठयोगाचें वर्णन पुनः आणलें असून, त्याच अध्यायांतील "हें विश्वचि माझे घर । ऐसी मति जयाची स्थिर । किं बहुना चराचर । आपण जाहला ॥ २१२ ॥ मग याहीवरी पार्था । माझ्या भजनाची आस्था । तरी तयातें मी माथां । मुकुट करीं ॥ २१३ ॥" या ओव्यांचा त्यांनीं ज्ञानोत्तरभक्तिपर लावलेला अर्थ, आचार्यांच्या संन्यासपर अर्थापेक्षां सर्वस्वी भिन्न आहे. गीतेचा अर्थ सांगतांना ज्ञानेश्वरांनीं काटेकोर दृष्टि स्वीकारलेली दिसत नाहीं. कित्येकदां आचार्यांहून वेगळा किंवा विरोधी, तर कित्येकदां त्यांच्या मतास सर्वस्वीं धरून असा प्रसंगानुसार भिन्न अर्थ त्यांनीं दिला आहे. बाराव्या अध्यायाच्या सोळाव्या श्लोकांतील पदांच्या अर्थाचें एकच उदाहरण घेतलें तरी, वरील विधानाची सत्यता पटण्यासारखी आहे. त्या श्लोकांतील 'दक्ष' व 'उदासीन' या पदांचे अर्थ आचार्यांप्रमाणें, तर 'सर्वारंभपरित्यागी' या पदांचा त्यांच्याहून भिन्न असा अर्थ, त्यांनीं केलेला आढळतो. पुनः त्याच अध्यायाच्या अठराव्या श्लोकांतील 'संग-विवर्जितः' या पदाचा अर्थ, ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वाप्रमाणें म्हणजे, कर्तृत्वाभिमानत्यागरूपी संन्यासपर असा लागत असतांनाही, आचार्यांच्या मताप्रमाणें चतुर्थाश्रममूल कर्मसंन्यासपरच अर्थ, त्यांनीं केलेला आढळतो.

पदांचे अर्थ देतांना ज्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरांनीं एकवाक्यता राखलेली नाहीं, त्याप्रमाणें गीतेच्या श्लोकांतील पदांचा संदर्भानुरूप अर्थ लावण्याचीही त्यांनीं दक्षता घेतलेली नाहीं. उदाहरणार्थ बाराव्या अध्यायाच्या अकराव्या लोकांत, 'मद्योग' या पदाचा अर्थ 'कर्मफलत्यागरूप योग' असा त्यांनींच गीतेच्या मागील श्लोकांच्या संदर्भानुरूप दिला असूनही, पुढें १४ व्या श्लोकांतील 'योगी' या पदाचें स्पष्टीकरण, 'आत्मा-

† ज्ञाने. १२ । ११००, १८४.

परमात्म्यैक्य झालेला' असे ज्ञानपर, अतएव मागील अर्थास विसंवादी असे केले आहे. गीतेच्या श्लोकांतील शब्दांचा, व्याकरणास धरून संध्या अर्थ कुरतचिही कित्येक वेळां ज्ञानेश्वर फार घोंटाळा करतात. बाराव्या अध्यायाच्या अकराव्या व बाराव्या श्लोकांत, 'कर्मफलत्याग' असा शब्द आला आहे. पण ज्ञानेश्वरांनी 'कर्माच्या फलाचा त्याग' असा कर्ममार्गी अर्थ न देतां, कर्माचा त्याग व फलाचा त्याग असा दुहेरी संन्यासपर अर्थ सुचविला आहे. वरील सामासिक पदाचा असा विग्रह, दुसऱ्या कोणाही टीकाकारानें केलेला दिसत नाही. पुढें याच अध्यायाच्या १२ व्या श्लोकाचा अर्थ देतांना, ज्ञानेश्वरांनीं कशी गंमत उडविली आहे याचें स्पष्टीकरण, पुढें टीपांत विस्तारानें केले असल्यामुळे, येथें आणखी जागा आडवीत नाही. प्रस्तुत श्लोकांत अभ्यास, ज्ञान, ध्यान, व कर्मफलत्याग अशा एकापेक्षां एक स्वतंत्र गोष्टींची श्रेष्ठता तारतम्यानें विवक्षित असतां, ज्ञानेश्वरांनीं यावरील प्रत्येकाचा परस्पराशीं कार्यकारणभाव दाखवून सर्वांहून अगदीं विलक्षण असा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. सारांश ज्ञानेश्वरांनीं गीतेचा भावार्थ, सुचेल तसा, पण अडेल तेथें आचार्यांच्या मतानें, व इतर ठिकाणीं आपल्या नाथपंथाच्या तत्त्वाप्रमाणें केल्यामुळे, त्यांत कित्येक ठिकाणीं विसंगतपणाचा दोष प्राप्त झाला आहे. गीतेच्या श्लोकांचा संदर्भानुरूप व्याकरणदृष्ट्या खरा अर्थ काय होतो, इकडे त्यांनीं घावें तितकें लक्ष दिलेले नाही. भावनेच्या भरांत आपण मार्गें काय लिहिलें, किंवा सांगितलें, याचें भान त्यांस राहिलेले नाही. त्यामुळे भाष्यकारांना 'पुसलेल्या वाटेंत' किंवा व्यासांच्या घेतलेल्या 'मागोव्यांत' अर्थानुसरणापेक्षां त्यांची विनयवृत्तीच अधिक स्पष्ट दिसते.

ज्ञानेश्वरीचें प्रतिपाद्य

(ज्ञानेश्वरांच्या या विनयवृत्तीमुळेच त्यांचा ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ सांप्रदायिक आग्रहाचा वाटत नाही. ज्ञानोत्तर संन्यास, ज्ञानोत्तर कर्मफलत्यागरूप कर्मयोग, किंवा ज्ञानोत्तर भक्ति, या निरनिराळ्या सांप्रदायिकांनीं ठरविलेल्या गीतेच्या प्रतिपाद्याप्रमाणें त्यांनीं जरी आपणांस संमत असलेले गीतेचें प्रतिपाद्य कोठें अद्याहासानें मांडलेले नसले तरी, आपल्या ग्रंथांत जागजागीं केलेल्या ईश्वरोपासनेच्या विस्तारावरून ज्ञानोत्तर भक्ति आणि कर्म, हेंच प्रतिपाद्य त्यांना मान्य असावें, याबद्दल शंका रहात नाही; व हें प्रतिपाद्य देखील त्यांनीं स्वीकारलेल्या नाथपंथाच्या तत्त्वांचें पूर्णपणें निदर्शकच आहे. इतर अनेक सांप्रदायिक टीकाकारांप्रमाणें ज्ञानेश्वरांनीं जी गीता-

ध्यायांची संगति सांगितली आहे, तिच्यांत पहिल्या ४ अध्यायांस कर्मकांड, पुढे १२ अध्यायाच्या १२ श्लोकांपर्यंत उपासनाकांड, व नंतर त्या अध्यायाच्या १३ व्या श्लोकापासून गीतेच्या शेवटापर्यंत ज्ञानकांड, अशी वर्गवारी करण्यांत आली आहे. यावरूनहि ज्ञानेश्वरांना कर्म, उपासना व ज्ञान, यांचाच समन्वय आपल्या ग्रंथांत करावयाचा दिसतो. मुमुक्षूनें प्रथमतः चित्तशुद्धीसाठीं कर्मफलत्यागपूर्वक नित्यनैमित्तिक व विध्युक्त कर्म ईश्वरार्पणबुद्धीनें केल्यावर, साहजिकच इंद्रियनिग्रहानें त्याच्या ठिकाणीं वैराग्य बाणतें. पुढें योगमार्गानें किंवा भक्तिमार्गानें ईश्वराच्या स्वरूपाचें ज्ञान किंवा ब्रह्मैक्य त्यानें प्राप्त करून घ्यावयाचें असतें. अशा रीतीनें ज्ञान प्राप्त झाल्यावरही त्याला भक्ति किंवा स्वाभाविक कर्म सुटत नसून, अशा ब्रह्मैक्य पावलेल्या ज्ञानी भक्ताच्या ठिकाणींच भक्तीची उत्कटता दृष्टीस पडते; असा आपला अभिप्राय ज्ञानेश्वरांनीं “ स्वकर्माच्या चोखौळी । मज पूजा करुनि भली । तेणें प्रसादें आकळी । ज्ञाननिष्ठेतें ॥ १२४७ ॥ ते ज्ञाननिष्ठा जेथ हातवसे । तेथ भक्ति माझी उल्लासे । तिचा मजसीं समरसें । सुखिया होय ॥ १२४८ ॥ ” या अठराव्या अध्यायांतिल ओव्यांतून स्पष्ट केला आहे. मार्गे १५ व्या अध्यायांतही ‘ यो मामेवमसंमूढो ’ इत्यादि श्लोकावर टीका करतांना, “ म्हणोनि माझेया भजना । उचित तोचि अर्जुना । गगन जैसे आलिंगना । गगनाचेया ॥ ५६४ ॥ ” असें ज्ञानी भक्तांच्या भक्तीचें त्यांनीं वर्णन केलें असून, ज्ञानी भक्तास देहजन्य किंवा स्वभावजन्य कर्म बंधनकारक होत नाहीत असें, अठराव्या अध्यायांतही “ ना ना चाकीं भाडें जालें । तें कुंभारें परौतें नेलें । तरि भवेंचि ते मागिलें । भवंडिलेपणें ॥ ४२७ ॥ तैसा देहाभिमानहि गेलियां । देह जेणें स्वभावें धनंजया । जालें तो अपैसया । चेष्टवीची तें ॥ ४२८ ॥ ” या ओव्यांतून त्यांनीं विशद केलें आहे. या विवरणावरून ज्ञानेश्वर, ज्ञानोत्तर संन्यासास तर मान्यता देत नाहीतच, उलट ज्ञानोत्तर भक्तियुक्त कर्मांना त्यांची केव्हांच आडकाठी नाही, अशी वाचकांची खात्री होईल.

बाराव्या अध्यायाचें वैशिष्ट्य

या ज्ञानी भक्ताच्या लक्षणांचें वर्णन, प्रस्तुत १२ व्या अध्यायाच्या शेवटच्या ८ श्लोकांत आलें असून, त्यासच धर्म्यामृत असें नांव देण्यांत आलें आहे. हीं लक्षणे खूद ज्ञानेश्वरांनाही लागूं पडण्यासारखीं असल्यामुळें, या अध्यायाकडे वाचक विशेष कुतूहलानें पाहील यांत नवल नाही. सगुणोपासक भक्त व निर्गुणोपासक ज्ञानी यांत खरा योग जाणणारा कोण ? या अर्जुनाच्या प्रश्नाचा, ‘ आपल्या ठिकाणीं मन

टेवून परमश्रद्धेनें जे आपली उपासना (सगुणभक्ति) करतात, त्यांनींच योग अधिक जाणला' असा भगवंतांनीं निर्णय दिला. पुढें अव्यक्त अशा कूटस्थ परब्रह्माची समबुद्धीनें उपासना करणारेही आपणासच (श्रीकृष्णास) येऊन मिळतात असें सांगून, त्यांना या अव्यक्त उपासनेंत अधिक क्लेश पडतात, व जे आपल्या ठिकाणीं सर्व कर्मांचा संन्यास करून आपणास अनन्यचित्तानें भजतात, त्यांना मात्र आपण मृत्युसंसारसागरांतून हातोहात बाहेर काढतो अशीही ते ग्वाही देतात. पुढें अर्जुनास ते आपल्या ठिकाणीं बुद्धि ठेवण्यास सांगून व तसें करणें एकदम शक्य नसेल तर आपल्या ठिकाणीं बुद्धि स्थिर करण्याची हळूहळू संवय करण्याचा मार्ग, ते सुचवितात. हा अभ्यास करण्याचीही कुंवत नसेल तर आपल्यासाठीं (ईश्वरासाठीं) सर्व कर्मे कर म्हणजे खात्रीनें मोक्ष मिळविशील, असेही ते अर्जुनास प्रोत्साहन देतात. पण मदर्पणपूर्वक योग आचरणेही शक्य नसेल, तर यतचित्त होत्साता सर्व कर्मांच्या फलाचा त्याग कर, असा शेवटीं निर्वाणाचा उपदेश करण्यासही ते चुकत नाहीत. अभ्यासापेक्षां ज्ञान, ज्ञानापेक्षां ध्यान, व ध्यानापेक्षां कर्मफलत्याग श्रेष्ठ असून, या त्यागापासूनच अविलंबें शांतिसौख्य मिळते, असें अनेक मार्गातील तारतम्य सांगून, अखेर आपणास प्रिय असणाऱ्या कर्मफलत्यागी ज्ञानी भक्ताच्या लक्षणांचें वर्णन, भगवान् अर्जुनापुढें करतात. गीतेच्या १२ व्या अध्यायाचें हें थोडक्यांत सार आहे. भगवंताची हीच गीर्वाणवाणी ज्ञानेश्वरांनीं मराठींत विस्तारानें खुलविली आहे. गुरुकृपादृष्टीची आरंभींची प्रशंसा, सगुणोपासक व निर्गुणोपासक यांचें तुलनात्मक वर्णन, अव्यक्तोपासकांच्या इंद्रियसंयमप्रसंगानें आलेलें हठयोगाचें वर्णन, अव्यक्तोपासकांच्या कष्टाचें वर्णन, अनन्य भक्तांचा देव उद्धार कसा करतो याचें वर्णन, व पुढें ज्ञानी भक्ताचें वर्णन, इतक्या ठिकाणीं सामान्यतः मूळ श्लोकांचा विस्तार ज्ञानेश्वरींत झाला आहे. या विस्तारांतच ज्ञानदेवांचें व्यक्तित्व सांठविलेलें आहे. बारावा अध्याय, हा भक्तियोगाचा प्रतिपादक म्हणून प्रसिद्ध असल्यामुळें, ज्ञानेश्वरांसारख्या भक्तास गुरुभक्तीचें व भगवद्भक्तीचें येंथें भरतें यावें यांत काय नवल ? ज्ञानदेव हे नाथपंथीय असल्यामुळें, इंद्रियसंयमाचा कोठें ओझरतांच उल्लेख आला असतांही, त्यांच्या अनुभवाच्या योगशास्त्राच्या विवेचनास त्यांस आटोपतें घेतां आलें नाहीं. भक्तीचा गौरव व ज्ञानीभक्ताचें वर्णन करतांना ज्ञानदेव इतके रंगले आहेत कीं, त्या भक्ताच्या गुणांची स्फुटता करतांना उपमांचा ओघ त्यांस आवरेनासा झाला आहे. ज्ञानेश्वरांचें प्रेमळ हृदय व त्यांचें नाथपंथानुयायित्व या अध्यायांत स्पष्ट उमटल्यामुळें, या अध्यायास एक

निराळेंच वैशिष्ट्य प्राप्त झालें आहे. शिवाय कर्मकांड, उपासनाकांड व ज्ञानकांड अशी गीतेच्या १८ अध्यायांची विभागणी करतांना, या अध्यायाच्या १२ व्या श्लोकापर्यंत उपासनाकांड, व १३ व्या श्लोकापासून गीतेच्या शेवटापर्यंत ज्ञानकांड असें, या अध्यायाचेही महत्वाचे दोन भाग पडत असल्यामुळें, प्रस्तुत बारावा अध्याय हा भगवद्गीतेचा नसला तरी ज्ञानेश्वरीचा, मेरुमणि झाला आहे.

ज्ञानेश्वरीचें काव्यांग

पण वर उल्लेखलेल्या विस्तारानें ज्ञानेश्वरांचें व्यक्तित्वनिदर्शन जसें घडतें, तसेंच त्यामुळें त्यांच्या या अनुपम ग्रंथास काव्यत्व प्राप्त झालें आहे. वास्तविक ज्ञानेश्वरी हा गीतेवरील केवळ टीकाग्रंथ. पण ज्ञानेश्वरांनीं तो अशा नादमधुर अक्षरांनीं व सुरम्य उपमादृष्टांतांनीं सजविला आहे कीं, वाचकांची चित्तवृत्ति एकदम उन्नत व्हावी. ज्ञानेश्वरांच्या या रसिक दृष्टीमुळेंच त्यांचा ग्रंथ कित्येकांना वाणभट्टाच्या कादंबरीप्रमाणें अर्थाचा विशेष उकल न होतांही मोठ्या तंद्रीनें वाचावासा वाटतो. गीतेसारख्या अध्यात्मिक ग्रंथावरील टीका म्हणून, मुळाप्रमाणेंच शांतरसाशिवाय दुसऱ्या रसाचा फारसा अविर्भाव येथें दिसणार नाही. त्यामुळें, ' रसात्मकं वाक्यं काव्यम् ' ही व्याख्या जरी ज्ञानेश्वरीस लागू पडली नाही, तरी काव्याच्या दुसऱ्या अंगाचें म्हणजे कल्पनाप्रकर्षाचें भरपूर माप तिनें वाचकांच्या पदरांत टाकलें आहे. विषयांशीं समरस होऊन ज्ञानेश्वर ज्यावेळीं स्पष्टीकरण करूं लागतात, त्यावेळीं ते उपमादृष्टांताचा नुसता बगीचा फुलवितात. बाराव्या अध्यायांत अगदीं प्रारंभीच्या ओव्यांत, गुरुकृपादृष्टीवर मातेचा, व स्वतःवर बालकाचा आरोप करून, ' योगसुखाचे सोहळे ', ' सोहंसिद्धीचे लळे, ' ' आधारशक्तीचा अंकीं ', ' हृदयकोशपालकीं ', ' मनपवनाची खेळणी, ' ' सतरावियेचें स्तन्य, ' ' अनाहताचा हल्लर, ' इत्यादि रूपकें केलेलीं आढळतात. हीं जरी त्यांच्या अध्यात्मिक स्वरूपामुळें तितकीशीं हृद्य वाटलीं नाहीत, तरी त्यांच्यामुळें वात्सल्याचा विस्तार होण्यास किती तरी मदत झाली आहे. ज्ञानेश्वरींत वर दिल्याप्रमाणें, समासरहित परंपरितरूपकें, तशींच ' प्राणशक्तिचामुंडा ' व ' संकल्पमेंढे ' अशीं समासघटित परंपरितरूपकेंही आढळतात. ' विषयव्याळ, ' अशासारखीं समासघटित निरंगरूपकेंही पुष्कळच आहेत. पण याहीपेक्षां उपमांचेंच प्राचुर्य ज्ञानेश्वरींत अधिक आहे. विषयाला स्पष्टता व मनोरमता आणण्यास उपमांचा फार उपयोग

होतो, व या दोन्ही दृष्टींनीं ज्ञानेश्वरांनीं त्यांचा उपयोग आपल्या ग्रंथांत केला आहे. ज्ञानी भक्तांचें वर्णन करतांना † एकाच भक्ताला, वसुधा, प्राण, तोय, दीप, सागर, आकाश, विहंग, वृक्ष, इक्षुदंड, अशीं अनेक उपमानें योजलेलीं असून त्यांत समान-धर्मही भिन्न भिन्न आहे. त्यामुळें या मालोपमा म्हणण्यास हरकत नाही. पण उपमा देतांना ज्ञानेश्वरांनीं सर्वसाधारण साधर्म्याकडेच पाहिलेलें दिसतें. उपमेयाच्या लिंगवचनाप्रमाणेंच उपमानाचें लिंगवचन असणें जरूर असतें. पण भक्ताला वसुधेची, तोयाची किंवा सूर्यरश्मीची उपमा देतांना, ज्ञानेश्वरांनीं हा नित्याचा नियम पाळलेला दिसत नाही. ज्ञानेश्वरींत उपमेच्या खालोखाल दृष्टांताला जागा मिळाली आहे. पण असे दृष्टांत प्रस्तुत अध्यायांत तरी फारच अल्प आहेत. उपमांच्या बाबतींत निसर्गातील परिचित वस्तु, तर दृष्टांताच्या बाबतींतील रोजच्या व्यवहारांतल्या गोष्टी निवडून घेण्याचा, ज्ञानेश्वरांचा परिपाठ आहे. ' एरव्हीं तरी माझेया भक्ता । आणि संसाराची चिंता । काई समर्थाची कांता । कोरान्न मागें ॥ ८५ ॥ ' या ओवींत भक्ताला संसाराची अशक्यता, व श्रीमंताच्या कांतेनें कोरान्न मागण्याची अशक्यता, अशा साधारणधर्मनें दोघांमधील बिंब-प्रतिबिंबभाव व्यक्त केला आहे. ज्ञानेश्वरींत अर्थालंकारांची जी योजना झाली आहे, ती कृत्रिम नसून, ओघानें विषयविवेचनाच्या भरांत झाली आहे. त्यामुळें उपमारूपकांप्रमाणेंच उपमेयोपमानमूलक अशा व्यतिरेकाचेंही उदाहरण, येथें सांपडल्यास त्यांत आश्चर्य नाही.× ज्ञानी भक्त हा, गंगा, काशी किंवा हिमालय यांच्या इतकाच पवित्र असूनही, त्या प्रत्येकांत मोक्ष देतांना जिवाचें मोल घेण्याचा जो दोष आहे, तो या भक्तांत नाही, असें सांगतांना उपमानाचें उपमेयापेक्षां न्यूनत्व, ज्ञानेश्वरांनीं फारच यथार्थतेनें व सूक्ष्मतेनें सुचविलें आहे. सूर्य, चंद्र, गंगा, सागर, हिमालय, मेरु व आकाश अशा सृष्टींतील विशाल, व्यापक व पवित्र वस्तूंना उपमानरूपानें वाचकांच्या मनश्चक्षूंपुढें उभ्या करून तर, ज्ञानेश्वरांनीं त्यांना उदात्त व अत्युच्च वातावरणांत विहार करावयास लावले आहे.

तथापि ज्ञानेश्वरींत अर्थालंकारांच्या निरनिराळ्या प्रकारांची संख्या अगदीच कमी आहे. किंबहुना ज्ञानेश्वरांनीं योजलेल्या उपमानांत पुष्कळ वेळां द्विरुक्ति झाल्यामुळें, वर वर पाहणाऱ्यास तें एक वैगुण्य वाटण्याचा संभव आहे. पण थोड्या बारकाईनें

† ज्ञाने. १२।१४४-१४८, १५२, १६५, १८०-१८२, १९९, २००, २०२, २०४, २०५, २१०, २११.

× ज्ञाने. १२।१७४-१७६

पाहिल्यास एकच उपमान जरी अनेक वेळां आलें असलें, तरी प्रत्येक वेळीं त्यांतील वेगळ्याच गुणधर्माची स्फुटता होत असल्यामुळें, तें उपमान नवेंच वाटतें. उदाहरणार्थ, एकदां गंगेच्या समुद्रास मिळण्यापूर्वीच्या प्रवाहाची अनिरुद्धता (ओ. ३७), तर पुनः तिची शुचिता व पापहारकता सांगून, अटीवरच मोक्ष देण्यांत वैगुण्यही दाखविलें आहे (ओ. १७४). पाऊस पडला नाही, तरी समुद्राची जलनिर्भरता एकदां (ओ. १५२), तर पुनः जलचरांना न विसंबण्याची त्याची प्रवृत्ति (ओ. १६५) वर्णन केली आहे. आकाशाचा व्यापकपणा व उदासपणा एकदां (ओ. १८१), पुनः तिन्ही ऋतूंत असणारी त्याची समानता (ओ. २०२), तर पुढें आणखी त्याला लेप लावण्याची अशक्यता (ओ. २०७), अशा एकाच वस्तूचे दोन अथवा प्रसंगीं तीनही गुणधर्म, ज्ञानेश्वरांनीं मोठ्या मार्मिकतेनें व सूक्ष्मतेनें दिले आहेत. सूर्य, उदक, वायु यांच्या बाबतींतही असाच प्रकार वाचकांस दिसणें शक्य असल्यामुळें, त्याबद्दल अधिक लिहिण्याचें कारण नाही.

अथांलंकाराप्रमाणें शब्दालंकारही ज्ञानेश्वरांनीं कांहीं मुद्दाम आणलेले नाहीत. त्यांच्या रचनेंत “राया जो निर्मळु । निष्कळु लोककृपाळु । शरणागतप्रतिपाळु । शरण्यु जो ॥ २३९ ॥ जो धर्मकीर्तिधवल्लु । अगाधदातृत्वे सरळु । अतुलबळें प्रबळु वळिबंधनु ॥ २४० ॥ जो सुरसाह्यशीळु । लोकलालनलीळु । प्रणतप्रतिपाळु । हा खेळ जयाचा ॥ २४१ ॥” असा सहज लक्षांत येण्यासारखा यमकानुप्रासाचा थाट जागजागीं उडाला आहे. ज्ञानेश्वरीच्या ओवींतील पहिल्या तीन चरणांतील दोन दोन अक्षरांचीं यमकेंही, “किंबहुना धनुर्धरा । जो मातेचेया ये उदरा । तो मातेचा सोयरा । केतुला पां ॥” अशा कांहीं ओव्यांतून सांपडतात. पण ज्ञानेश्वरांची खरी प्रवृत्तीच नादमधुर अक्षररचनेकडे. चित्ताला द्रवविणारीं मृदु व सानुस्वार अक्षरें, ज्ञानेश्वरांकडे वसंत ऋतूंतील पक्ष्यांप्रमाणें कशीं धांवत येतात. “माधुर्यें चंद्रिका । सरिसी राया रंका । तैसा चि जो सकलिकां । भूतां समु ॥ २०४ ॥” अशा अनेक ओव्यांत, ज्ञानेश्वरीच्या माधुर्याचा आस्वाद घेतां येईल. याच नादमाधुर्याची वृद्धि करतांना ‘फलत्यागु’ किंवा ‘असलगु’ यांसारख्या शब्दांत उकार; तर हाये, जाये, यांत एकार; ‘वोहटो’ ‘पोहों’ यांत ओकार; तर म्हणौनि, जाणौनि यांत औकार; अशी वर्णागम करण्याची, तत्कालीन भाषापद्धति त्यांना मोठी उपकारक झाली आहे. कर्णकठोर शब्द वाजूला साहून, ज्ञानेश्वर मृदुव्यंजनयुक्त शब्दच बहुधा निवडतात. “नवरसा भरवीं सागर । करवीं उचित रत्नाचे आगर । भावार्थाचे गिरिवर । निफ-

जवीं माये ॥” अशा ओव्यांत हीच प्रवृत्ति प्रामुख्याने दिसते. झुंज, उपक्रंठ, रश्मि, झळबणे, इत्यादि शब्दांऐवजीं दुसरे, जरा कठोर शब्द त्यांनीं याचकरतां योजले नाहीत. पण माधुर्याप्रमाणेंच प्रसाद या गुणाच्या बाबतींत ज्ञानेश्वरी कोणालाही हार जाणार नाही. तिची भाषा आज जरी दुर्बोध भासली, तरी तिच्या रचनाकालीं ती बहुजनसमाजाची, अतएव अत्यंत सुगम अशीच होती. गीतेचा भावार्थ संस्कृत न जाणणाऱ्यांनाही समजावा म्हणून ज्ञानेश्वरांनीं प्रचारांतले शब्द जसे योजले आहेत, तसेच तत्कालीन सांप्रदाय व म्हणींचाही त्यांनीं भरपूर उपयोग केला आहे. शांतरसपरिपोषाला तर वरील दोन्हीं गुणांची उत्तम मदत झाली आहे; पण यावरून ओज हा तिसरा गुण ज्ञानेश्वरींत निखालस दिसत नाही असें मात्र नव्हे. ज्या ज्या ठिकाणीं, हठयोगाप्रमाणें थोडें ओजस्वी व जोरदार वर्णन करण्याची पाळी येते, तेथें त्याला अनुकूल अशी कठोरव्यंजनात्मक रचनाही करतांना ज्ञानेश्वरांनीं मागें पुढें पाहिलेलें नाही. “मग संयमाची धाटी । सूनि मुरडिलीं उफराटीं । इंद्रियें कोंडिलीं कपाटीं । हृदयाचीं ॥ ४७ ॥ अपानाचिया कवाडा । लावूनि आसनमुद्रा सुहाडा । मूळबंधाचा हुडा । पन्नासिला ॥ ४८ ॥ ” यांतील टकार डकाराच्या आविर्भावानें, मूळ हठयोगाच्या दुर्घटपणाची कल्पना कोणाला येणार नाही ?

एवंच, सगुणसालंकार रचना हें ज्ञानेश्वरीचें वैशिष्ट्य आहे. तिच्या शब्दसौष्टवानें वाचकाच्या चित्तास पाझर फुटतो, व तिच्यांतील भव्योदात्त उपमादृष्टांतांनीं तो क्षणमात्र कां होईना, लौकिकसृष्टि विसरतो. लेखनशैली ग्रंथकाराच्या अंतरंगाची ओळख पटविते, हें खरें असेल तर, ज्ञानेश्वरांच्या या ग्रंथानें त्यांच्या मृदु मधुर हृदयाचें मात्र पुरें आकलन होतें. त्याचप्रमाणें वास्तवाला अद्भुताचें अथवा लौकिकाला अलौकिकाचें स्वरूप देणें हें जर काव्याचें कार्य मानलें, तर ज्ञानेश्वरींतील अनेक उपमादृष्टांतांनीं तें साधलें आहे, यांत शंका नाही. यांतच तिचें काव्यत्व सांठविलेलें असून इतर अनेक गीताटीकांपेक्षां तिच्या लोकप्रियतेचें रहस्यही यांतच आहे.

छंद

यानंतर वृत्ताचा ओझरता उल्लेख करणें युक्त होईल असें वाटतें. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ तत्कालीन ओवी छंदांत रचला असून, तो बहुधा साडेतीन चरणांचा आहे, अशी प्रसिद्धि आहे. एकनाथांनीं ज्ञानेश्वरीची शुद्धि केली, त्यावेळीं त्यांनीं चार चरणांच्या कांहीं ओव्या रचून तिच्यांत घुसडल्या, असाही प्रवाद आहे. पण कै. राजवाडे

याला पुष्टि देत नाहीत. एवढें मात्र खरें कीं, मूळ ज्ञानेश्वरीच्या ओवीचा शेवटचा चरण साधारणपणें ४ पासून ६ अक्षरांपेक्षां मोठा नसतो. बाकीच्या प्रत्येकीं पहिल्या तीन चरणांत, विषयपरत्वे अक्षरांची संख्या कमी अधिक होते. विषय, स्तुतिस्तवनासारखा गंभीर असेल, तर बहुधा प्रत्येक चरणांत ९ पासून १२ पर्यंत अक्षरसंख्या योजलेली आढळते. विषय, सामान्य विवरणाचा किंवा वर्णनपर असेल, तर प्रत्येक चरणांतील अक्षरसंख्या ६ पासून ८ पर्यंतच्या मर्यादेंत असते. एकच एक ओवीवृत्त कदाचित् कंटाळवाणें व्हावयाचें. पण या अक्षरसंख्येच्या न्यूनाधिक्यामुळे व ऱ्हस्व-दीर्घांच्या पालट्या प्रकारानें, ज्ञानेश्वरांनीं त्यांतही वैचित्र्य साधलें आहे. या ऱ्हस्वदीर्घ अक्षरांचा ठाम व बांधीव असा क्रम ज्ञानेश्वरींत जरी दिसून येत नाही, तरी 'यति' प्रत्येक चरणाच्या शेवटीं मात्र दिलेला असतो. या विधानांची प्रतीति प्रस्तुत १२ व्या अध्यायांतील ओव्यांवरून येण्यासारखी आहे.

ज्ञानेश्वरीची भाषा व तत्कालीन समाज

आतांपर्यंत केलेल्या सांगोपांग विवेचनानंतर, ज्ञानेश्वरीच्या भाषेचा थोडा फार विचार करून प्रस्तुत प्रकरण आटोपतें घेतों. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ यादवकालीन असल्यामुळे, असा परिणत स्वरूपाचा ग्रंथ निष्पन्न होण्यास तत्पूर्वीं अनेक वर्षे मराठी भाषेचा विकास होत आला असला पाहिजे हें, मराठी शिलालेख, रत्नमाले-सारखीं प्रकरणें, व महानुभावी वाङ्मय यांवरून सिद्ध होतें. ज्ञानेश्वरीच्या विश्वसनीय अशा प्रतीच्या अभावीं, तत्कालीन महानुभावी ग्रंथांतील भाषेच्या तुलनेनें ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास थोडा सुकर झाला आहे. येथें व्याकरणांतील वर्णविचार, शब्दविचार, व वाक्यरचना या दृष्टीनें ज्ञानेश्वरीच्या भाषेच्या अभ्यासाची दिशा थोडक्यांत दाखविण्याचें योजिलें आहे.

ज्ञानेश्वरीच्या भाषेंत, 'कवतिक' (कौतुक), 'उजियेड' (उजेड) असा वर्णागम; 'अघवा' (अवघा), 'थोकडा' (थोडका), 'बिठार' (बिन्हाड) असा वर्णविपर्यय; 'वरि' (उपरि), 'संडी' (सांडी) असा वर्णनाश; व 'पायवणि' (पायपाणी), 'मवणें' (मापणें), 'खेंव' (क्षेम), 'दिठी' (दृष्टि) अशी वर्णविकृति झालेली दिसेल. 'साच' (सत्य), 'नीच' (नित्य), 'पालकी' (पलकी) अशा कित्येक शब्दांत, जोडाक्षरांतील अक्षर गळून उपांत्य स्वर, दीर्घ झालेला आहे. 'पाहाट' (प्रभात), 'काहणी' (कथानक), 'नाथ' (नाहो)

अशा शब्दांत, 'भ' किंवा 'थ' बदल 'ह' घालण्याचा प्रघात पडलेला दिसतो. 'काज' (कार्य), 'मध्य' (माज), 'दीयेत' (दीजे) अशा शब्दांत, य बदल ज येतो, तर 'तीख' (तीक्ष्ण) 'विख' (विष), 'निमिख' (निमिष) या शब्दांत क्ष व ष बदल, ख झालेला आढळतो. ज्ञानेश्वर किंवा महानुभाव यांच्या भाषेतील आणखी एक विशेष असा कां, त्यांत योजलेल्या 'अव्हाटा' (अवाटा), 'कव्हणीही' (कवणीही), 'निफजवी' (निपजवी) अशा शब्दांत, 'हकार' पुष्कळ वेळां येतो. त्याचप्रमाणे आजच्या कांहीं शब्दांच्या पुढे ज्ञानेश्वरकालीं एक दोन अंत्याक्षरें जोडलीं जात. जसे :—'आलिंगावयाला'—आलिंगावयालागौनि (ज्ञाने.), तयाला-तयालागी (ज्ञाने.). आजकालचा द्वितीयेचा 'ला' हा प्रत्यय, 'लाग' या धातूच्या पूर्वकाळवाचकाच्या शब्दयोगी अव्ययासारख्या उपयोगानें, बनलेला आपणास दिसतो.

नामांचे अनेक प्रकार ज्ञानेश्वरींत पाहिले म्हणजे, आपले जुने, पण अर्थवाहक असे कितीतरी शब्द प्रचारांतून गेले, याची थोडी तरी कल्पना येते. ताटी, धाटी, थोर, कुवाडे, माजिवडे, भारणी, बुझावणी, सुडावणी, पायवणी, तवक, कवतिक, निष्टंक, अरोचक, दारवंटा, सुहाडा, अव्हाटा, कसु, सिसाळी, टेंभा, आडवंकी (कानडी), दादर (गुजराथी), चवरें, वाटवधे, निमथ, असलगु, पवाडु, पाडु, बिठार, पडिभरु, पडियावो, रोकडा, यावा, चढावा, कुवासा, राणीव, चोखाळ, टंवच, काटाळे, काळवखें, अंगलगे, पडियंत, सोडीबांधी, वरिपडा, झंज व तळवट, अशीं याच अध्यायांत अनेक उदाहरणें सहजीं सांपडतात. फार नाही तरी, "आन, कहि, केतुला, तेतुला, सरिस, अनारिसें, इयें, कवण", अशीं सर्वनामें, हल्लींच्या पेक्षां थोडीं निराळींच वाटतात. विशेषणांतही, "चोखाळ, गोमटें, थोकडे, बापिक, रसाळ, आगळें, कानडें, चांगु, हिंपुटी, दुवाड, साचार", अशा आज अपरिचित असलेल्यांचाच भरणा फार. "निरूपिती परी, भजती वोज, देखणा (पाहाणारा)", अशीं वर्तमानकालवाचक विशेषणें तर, संस्कृतच्या धर्तांवर गेलेलीं आढळतात.

विभक्तिप्रत्ययाकडे लक्ष दिल्यास, 'देवो', 'प्राणु', 'पडियावो', अशीं प्रथमेचीं एकवचनी; व 'योगिये', 'ज्ञानिये', अशीं अनेकवचनी रूपें दिसतात. 'रंकांतें' 'पारखियां', 'सुखा', अशीं द्वितीयेचीं; तर 'भक्ति', 'माळियें', 'संयतीसीं' 'संताचेनि' अशीं तृतीयेचीं रूपें रूढ होतीं. 'वायूसि', 'उत्तमासि' हीं चतुर्थीचीं; व 'प्रपंचौनि', 'हातौनि'; अशीं पंचमीचीं रूपें, त्या काळाची कल्पना करून देतात.

‘ तत्वार्थीचा ’, ‘ वैषम्याची ’, अशीं षष्ठीचीं; व ‘ भक्तिपंथीं ’, ‘ आपुलां हातीं ’ अशीं सप्तमीचीं रूपें, आजच्यासारखींच आहेत. विभक्तीच्या वर दर्शविलेल्या प्रत्ययावरोबरच कांहीं ठराविक अव्ययांनीं विभक्तीच्या प्रत्ययांचें काम भागविलें जाई. ‘ कर्मारंभालागीं ’, ‘ आलिंगावेंयालागौनि (द्वितीया), ‘ निमथावरि ’, ‘ भातारेंवीण ’ (तृतीया), ‘ तुजलागी ’ ‘ विनवणीयेसाठीं ’, ‘ ध्यानमिसें ’, ‘ त्यागास्तव ’ (चतुर्थी), ‘ ध्यानापासौनि ’ ‘ ज्ञानापासौनि ’, (पंचमी), ‘ मजमाजीं ’, ‘ पाहारांमाझारीं ’, आत्मजेचांविषीं ‘ माझांठायीं ’ (सप्तमी), अशीं कित्येक उदाहरणें आज चमत्कारिक वाटतात.

शब्दयोगी अव्ययांत, ‘ चि ’, ‘ ही ’, यांचा, व उभयान्वयी अव्ययांत, ‘ जे ’ (कारण), ‘ म्हणौनि ’ (म्हणून, यासाठीं.), ‘ वरि ’ (शिवाय, आणखी) ‘ कीं, ’ (जसा-तसा), ‘ कां ’ (अथवा), ‘ नातरी ’ (किंवा) इत्यादिकांचा समावेश असून; ‘ पां ’, ‘ अहो ’, ‘ जयजय ’, ‘ गा ’, अगा ’ अशीं आपुलकीचीं निदर्शक, केवलप्रयोगी अव्ययेही, ज्ञानेश्वरीकालीन भाषेंत सांपडतात.

क्रियापदांचा पसाराही पुष्कळ मोठा आहे. ‘ आधि ’, ‘ पविजे, ’ ‘ रिगिजे ’, ‘ संचरती ’, ‘ उपासिती ’ अशा क्रियापदांबरोबरच ‘ बैसों घाली ’, ‘ वेचावें लागे, ’ अशीं धातुसाधितें; व ‘ ऐकतुसे ’, ‘ सांगतुसे ’ अशीं सहाय्यक्रियापदें योजलेलीं आहेत. ‘ नेदवे ’, ‘ नुबगे ’, ‘ नुमटे ’, ‘ नुपजे ’, असे अकरणरूपीं एकशब्दात्मक धातु, आजच्या भाषेंतील प्रचाराच्या मानानें अपरिचित भासतात. ‘ उठावलें, ’ ‘ आंगविले ’, ‘ पन्नासिला ’, ‘ चोजविले ’, अशा नामधातूंनीं, थोडक्यांत पण जोरदारपणानें अर्थ व्यक्त करण्याची पद्धति, ज्ञानेश्वरांनीं अनुसरलेली दिसते. ज्ञानेश्वरांच्या भाषेंत सहाय्यक्रियापदांचा उपयोग, काल, प्रयोग व रूप दर्शविण्यासाठीं जसा केला जाई, तसाच तो जोरदारपणा व परिणामकारकता साधण्यासाठींही केला जाई. ‘ पडौनि ठाती ’ ‘ खाणें, पडति ’ ‘ देतु जाये ’, ‘ देवों शकसी ’, ‘ बैसों घाली ’, ‘ निगों सरला ’, ‘ धरणें घडे ’, अशा सहाय्यक्रियापदांची तुलना, आजकालच्या मराठी भाषेंत रूढ असलेल्या सहाय्यक्रियापदांशीं करून पहाण्यासारखी आहे.

काळ व अर्थ यांकडे वळल्यास, ‘ करीतु असे ’, ‘ पहाट फुटे ’ अशीं वर्तमान-काळचीं रूपें, रीतिवर्तमानासारखीं वाटतात. ‘ आणिजे ’ किंवा ‘ करिजे ’ अशा वर्तमानकाळच्या रूपांपुढेंच ‘ एल ’ ‘ जोडून, ’ ‘ आणिजैल, करिजैल, ’ अशीं

भविष्यकाळचीं रूपें सिद्ध केलीं जात. 'अवधान दीजे' यांत आज्ञार्थ, तर 'न शकसी देवों', यांत शक्यार्थ स्फुट होई. 'दीजे', 'प्रविजे', 'खोलिजत' अशा कर्मणिरूपांना तर, ज्ञानेश्वरींत गणतीच नाही. कृदंतांत, 'देत', 'करीत', हीं वर्तमानकालवाचकें; 'मिनला', 'दीधला' हीं भूतकालवाचकें; व 'म्हणौनि', असें पूर्वकालवाचकही सांपडतें.

आतां ज्ञानेश्वरींतील कांहीं सामासिक शब्द पाहिल्यावर, त्यांना कोणी धेडगुजरीही म्हणण्याचा संभव आहे. वाटवधें, सोडीबांधी, साटोवाटीं, उठाउठी, सरोभरीं, ध्यानकासें, आंतबाहेरी, हे समास, संस्कृत धर्तीवर आहेत. पण त्यांत एक संकृत व एक प्राकृत अशा दोन शब्दांचा संयोग झालेला दिसेल. निश्चयात्मक अव्ययांत 'कीर', 'हन', उल्लेखनीय आहेत.

वाक्प्रचार व सांप्रदाय यासंबंधानें एवढें खास म्हणतां येईल कीं, जसजसा चालीरीतींत व संस्कृतींत फरक पडत जातो, तसतसे वाक्प्रचारही बदलत जातात. ज्ञानेश्वरांचा काल स्वराज्याचा इतकेंच नव्हे, तर परकीयांचा मागमूसही नसलेला. मग त्यांतील भाषेचें किंवा वाक्प्रचाराचें स्वरूप, निर्भेळ स्वदेशी असल्यास त्यांत काय नवल? (१) मिठी देणें (ओ. २), (२) सारस्वत पिकणें (८), (३) सरतें करणें (१५), (४) राणिवे बैसविणें (१५), (५) सोय धरणें (२२), (६) विकून घालणें (२९), (७) जिव्हारीं बांधणें (३०), (८) नखी लागणें (४१), (९) हिंपुटी होणें (४३), (१०) मती पसरणें (६०), (११) भागां येणें (७६), (१२) पाटा घेणें (८४), (१३) नाहीं करणें (७८), (१४) तारु होणें (ओ. ९०), (१५) कासे लावणें (९१), (१६) पाठी पोटी बांधणें (१२६), (१७) चिरा पडणें (१३६), (१८) खेव देणें (१३८), (१९) रूप करणें (१५८), (२०) उपमा वेगां येणें (१६०), (२१) प्राणें लोण करणें, (१९३), (२२) एकपांति करणें (२०८), (२३) मुकुट करणें, (२४) सोडीबांधी करणें, (२५) प्रतिपंधा आणणें, (२६) सरतें होणें, (२७) वरिपडा होणें, या सर्व वाक्प्रचारांत ज्ञानेश्वरकालीन जीवनाचा ठसा स्पष्ट उमटलेला दिसतो. शिवाय, या म्हणींची फोड टीपांत केली असल्यानें, त्यावरून वाचकांना तत्संबंधीं अनुमान बांधतां येईलच. मात्र 'परि टाकिलेयाही सागरु', 'पसरलि मति', 'उचललेया प्राणां', यांतील भूतकालवाचकांचे तत्कालीन विशिष्ट अर्थ व रचना पाहिली असतां,

मराठीने वाक्यरचनेच्या बाबतींत अजून संस्कृत वळण सोडलेलें नव्हतें, असेंच दिसून येईल.

ज्ञानेश्वरींतील वरीलप्रमाणें सांप्रदाय, व त्यांनीं ठिकठिकाणीं स्पष्टीकरणार्थ योजलेले उपमा दृष्टांत, एकत्र करून अभ्यासिले असतां, तत्कालीन समाजाचें चित्र स्पष्टपणें डोळ्यापुढें उभें राहतें. ज्ञानेश्वरकालीन लोकांचा मुख्य व्यवसाय कृषि व पशुपालन हा होता, असें त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत 'कुळवाडी' (८१,) 'पेरणी' (२३१) किंवा 'कासें लावणें', 'सोडीबांधी करणें', अशा केलेल्या उल्लेखांवरून दिसून येईल. ओ. १०३ वरून पोहण्याची कला विशेष प्रचारांत असून, लोक सांगडीनें, तरीनें किंवा नावेनें नदी तरून जात. 'राणीवे वैसविणें' किंवा 'मुकुट करी,' या म्हणीवरून यादवकालीन राजकीय उलाढालींचा सूक्ष्म उलगडा होतो. कारण राज्याकरितां आपापसांत अनेक तंटे रामदेवराव जाधवाच्या काळीं झाले, असें इतिहासही सांगतो. समाजांत पंक्तीला घेणें व पंक्तिबाह्य ठरविणें असा विधिनिषेध, 'एकपांति करणें' (२०८) यावरून चालू असावा असें वाटतें. विजय मिळवून किंवा पराक्रम करून परत आल्यावर, जेत्यास ओवाळणें किंवा कुरवंडी करणें, (१९०), प्रसंगविशेषीं आलिंगन देणें (१३८), यांवरून तत्कालीन लोक गुणग्राही व भावनाप्रधान असले पाहिजेत. परस्परांतील विश्वास दृढ करण्याकरितां शपथ घेण्याची चाल (१०३) रूढ होती. अर्थात् शपथा पाळल्या जात, म्हणूनच त्यांना किंमत होती हें जरी उघड आहे, तरी यावरून लोकांची प्रवृत्ति विश्वसनीय होती असें, खास म्हणतां येईल. पायाळूनें विशिष्टप्रकारचें अंजन डोळ्यांत घातलें असतां, त्याला भूमिगत द्रव्याचा ठावठिकाणा बरोबर समजत असे, अशी तत्कालीन समजूत होती. हा दृष्टांत ज्ञानेश्वरांनीं अनेक वेळा दिला असल्यानें, वरील अंधविश्वासाप्रमाणें द्रव्य पुरून ठेवण्याचा प्रचारही उघडकीस येतो. चामुंडा देवीचें प्राबल्य त्या काळीं विशेष असून, तिला बकरे, मेंढे व रेडे, बळी देण्याचा आजच्या-सारखाच प्रघात होता (५३). सती जाण्याची चाल विशेष प्रमाणांत होती. किंबहुना तो नित्याचाच प्रकार असावा असें, ६६ व्या ओवीवरून दिसून येतें. ज्ञानेश्वरींत सुवर्णाचा उल्लेखही इतक्या वेळां आला आहे कीं, त्यावरून हिंदुस्थानांत एकेकाळीं तरी निदान सोन्याचा धूर निघत होता, अशी खात्रीनें कल्पना व्हावी (२५). पण अशा संपत्तीला चोर किंवा वाटमारे (वाटवधें, ६१) ही तितकेच होते, हें विसरून चालणार नाहीं. सारांश, ज्ञानेश्वरकालीन लोक, धनधान्यसंपन्न,

भावनाप्रधान, श्रद्धालु, कृषि-वाणिज्यावर उपजीविका करणारे, अतएव खाऊन पिऊन अत्यंत सुखी असावे, अशी कल्पना करण्यास बराच वाव आहे. आपला ग्रंथ शक्यतो सोपा व लोकांना सुगम होण्यासाठी, लोकांच्या प्रचारांतील म्हणींचा समजुतीचा, रूढ असलेल्या चालीरीतींचा, दृष्टांतरूपाने भरपूर उपयोग ज्ञानेश्वरांनी केला आहे. वर विवेचिलेली त्यांची शब्दसिद्धि किंवा वाक्यरचना ही त्यांची अशी विशिष्ट नसून, तत्कालीन रूढ असणाऱ्या शब्दांचे किंवा वाक्यपद्धतींचेच ते स्पष्ट निदर्शन आहे. यांत त्यांच्या रसिक पण सूक्ष्म दृष्टीचे जसे कोणालाही कौतुक वाटेल, तसेच इतक्या अल्पवयांतील त्यांच्या व्यापक व सूक्ष्म आकलनशक्तीचे, व सर्व-संग्रहात्मक बुद्धीचेही आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाही.

प्रस्तुत अध्यायाची संपादणी

प्रस्तुत प्रत तयार करतांना, कै० रामचंद्र विष्णु माडगांवकर, व कै० इतिहासाचार्य राजवाडे, यांच्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीचा उपयोग केला आहे. मूळ, बहुशः माडगांवकरांच्या प्रतीप्रमाणे देण्यांत आले असून, अर्थाच्या व संदर्भाच्या दृष्टीने जरूर तेथे राजवाड्यांच्या प्रतीतील पाठ स्वीकारले आहेत. या स्वीकारलेल्या पाठांपैकी, ठळक पाठांचे समर्थन टीपांत केले आहे. सांप्रदायिक म्हणून साखरेप्रतीतील कांहीं पाठांचाही विचार केला आहे, व जेथे साखऱ्यांचा पाठ स्वीकारला आहे तेथे, खाली माडगांवकर व राजवाडे या दोघांचेही पाठ दिले आहेत.

प्रत्येक श्लोकाखाली ज्ञानेश्वरी टीका देतांना, पुष्कळ सांप्रदायिक प्रतीतून मूळ श्लोकाला, अर्थाच्या व पदस्पष्टीकरणाच्या दृष्टीने अगदी विसंगत अशा ओव्या छापलेल्या आढळल्या. प्रस्तुत प्रतीत अर्थ व संदर्भ पाहून कोणत्या श्लोकाखाली कोणती ओवी येणे इष्ट व युक्त, याकडे विशेष लक्ष दिले असून, हा क्रम, माडगांवकर व राजवाडे यांच्या प्रतींच्या तुलनेने ठरविला आहे. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या श्लोकाखालील ३४ क्रमांकाची ओवी, माडगांवकरप्रतीत पहिल्या श्लोकाखाली लगेच ३३ ओवी नंतर, तर राजवाडेप्रतीत ती दुसऱ्या श्लोकाच्या आरंभी दिली आहे. श्लोकाच्या व्याख्यानाच्या धोरणाने राजवाडेप्रतीचा क्रम येथे बरोबर आहे. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या श्लोकाखालची ३६ वी ओवी, माडगांवकरप्रतीत, “पारि टाकिलेयाहि सागरु इ०” ओवी नंतर छपली आहे. पण ‘नित्ययुक्ता उपासते’ याच्या स्पष्टीकरणाच्या दृष्टीने ती ओवी, “तरी अस्तुगिरीचां उपकंठी इ०” ओवीनंतरच येणे युक्त असल्यामुळे, व ती राजवाडेप्रतीत तशी दिली असल्यामुळे, मी राजवाड्यांचा क्रम येथे स्वीकारला.

तसेंच ५९ वी ओवी, टीकेच्या अनुरोधानें राजवाड्यांच्या प्रतीप्रमाणें पांचव्या श्लोकाखालीं, तर ७५ ओवी, ६ व्या श्लोकाखालीं असणें योग्य, म्हणून त्या तशा छापल्या आहेत. ७६-८२ पर्यंतच्या ओव्या, माडगांवकरप्रतींत ६ व्या श्लोकाची टीका म्हणून दिल्या आहेत. पण राजवाडेप्रतींत पुढील ९३ पर्यंतच्याही ओव्या, या श्लोकाखालींच आढळतात. सहाव्या श्लोकाचें स्पष्टीकरण, ८२ पर्यंतच्या ओव्यांत आटोपलें आहे, हें पाहून मी माडगांवकरप्रतीचा क्रम यथें स्वीकारला; व ८३-९३ पर्यंतच्या ओव्या, सातव्या श्लोकाखालीं अंतर्भूत केल्या. ९६ वी ओवी, राजवाड्यांनीं ८ व्या श्लोकाखालीं दिली, पण ती सातव्या श्लोकावरील टीकेचा उपसंहार असल्यानें, माडगांवकरप्रतीप्रमाणें ती सातव्या श्लोकाखालीं दिली आहे. श्लोक ९ व १० यांवरील ओव्यांचा क्रम, माडगांवकर व राजवाडे यांच्या प्रतींत सारखाच आहे. श्लोक ११ व्याच्या खालीं येणारी ओवी १२८, राजवाडेप्रतींत दिलेली नाही. पण मूळ श्लोकाच्या स्पष्टीकरणाच्या दृष्टीनें तिची विश्वसनीयता गृहीत धरून, माडगांवकरप्रतीप्रमाणें तिचा स्वीकार केला आहे. पुनः ओ. १३७-१४०, कै. माडगांवकरांनीं, ११ व्या श्लोकाखालींच दिल्या आहेत. त्या विषयानुरोधानें अयुक्त म्हणून, राजवाडेप्रतीस अनुसरून, त्या १२ व्या श्लोकाखालीं छापल्या आहेत. १२ व्या श्लोकावरील ओव्यांचा एकंदर क्रम, राजवाडेप्रतीप्रमाणेंच दिला आहे.

तेराव्या श्लोकाखालीं 'येणारी ओ. १४८, माडगांवकरप्रतींत नाही. पण मूळ श्लोकांतील तत्त्वास पोषक अशा दृष्टांताच्या सरसतेकडे लक्ष देऊन, ही ओवी, मी राजवाडेप्रतींतून घेऊन समाविष्ट केली. त्याचप्रमाणें ओ. १५१, माडगांवकर, १३व्या श्लोकाखालीं देतात. पण ती 'संतुष्टः' या १४ व्या श्लोकांतील पदाचें स्पष्टीकरण करीत असल्यामुळें, राजवाडेप्रतीप्रमाणें १४ व्या श्लोकाखालींच येणें योग्य आहे. १६५ वी ओवीही माडगांवकरांनीं १४ व्या श्लोकाखालीं दिली आहे. पण १५ व्या श्लोकाची ती प्रस्तावनाच असल्यानें, राजवाडेप्रतीप्रमाणें १५ व्या श्लोकाखालींच तिला स्थान दिलें आहे.

याच्या अगदीं उलट, ओव्या १७३ व १७४ या, राजवाड्यांनीं १५ व्या श्लोकाखालीं दिल्या आहेत. पण १६ व्या श्लोकांतील 'अनपेक्षः', 'शुचिः' या पदांवरील स्पष्टीकरण त्यांत येत असल्यामुळें, मी त्या माडगांवकरप्रतीप्रमाणें १६ व्या श्लोकाखालींच दिल्या आहेत. त्याचप्रमाणें, ओ. १९१ व १९२ या राजवाड्यांनीं, १६ व्या श्लोकाखालीं घातल्या आहेत. पण वरीलप्रमाणें १७ व्या श्लोकां-

तील पदांच्या अर्थाकडे लक्ष देऊन, त्या माडगांवकरप्रतीप्रमाणें, १७ व्या श्लोका-
खालीच ठेवणें मला यथार्थ वाटलें. 'कां घरीचिया' इ० ओवी, माडगांवकरांनीं
१८ व्या श्लोकाच्या व्याख्यानांत दिली आहे. पण राजवाडेप्रतीप्रमाणें तिचा
(ओ. १४८) अंतर्भाव, १३ व्या श्लोकाखालीं पूर्वीच केला असल्यामुळें, ती
१८ व्या श्लोकाखालून गाळली आहे. आतां ओ. २०६ मात्र, मूळ १८ व्या
श्लोकांतील पदांच्या अर्थाचा विचार करून राजवाडेप्रतीप्रमाणें १९ श्लोकाखालीं न
देतां, माडगांवकरांप्रमाणें १८ व्या श्लोकाखालीच ठेविली आहे.

या प्रतींतील २११ ओवीनंतर लगेच "आघवांचि आकाश स्थितीं । जेविं
वायूसि नित्यवस्तीं । तेविं जग चि विश्रांति-। स्थान जया ॥" अशी ओवी
माडगांवकरप्रतींत आढळते, पण राजवाडेप्रतींत ही सांपडत नाही. ओ. २११ तील
अर्थाचीच पुनरुक्ति या ओवींत होत असल्यामुळें, आक्षिप्त समजून ती या प्रतींतून
गाळून टाकण्यांत आली आहे. ओ. २२७ व २२८ या १९ व्या श्लोकावरील
ओव्यांचा उपसंहार असल्यानें, माडगांवकरप्रतीवरहुकूम त्या १९ व्या श्लोकाखालीच
घालण्यांत आल्या आहेत. श्लोक २० खालील ओव्यांचा क्रम, माडगांवकरप्रतीप्रमाणें
अनुसरला आहे.

राजवाडेप्रतींतील १२ व्या अध्यायाची ओवीसंख्या २४४ आहे. प्रस्तुत प्रतींतील
ओ. १२८ व ओ. २३२, या राजवाडेप्रतीपेक्षां जास्त आहेत. तसेंच माडगांव-
करांच्या प्रतींतील १२ व्या अध्यायाची ओवीसंख्या २४७ आहे. प्रस्तुत प्रतींत
ओ. १४८ ही, माडगांवकरप्रतीपेक्षां अधिक असून, ओ. १९८ व ओ. २१२ या
माडगांवकरप्रतींतील क्रमांकाच्या ओव्या, प्रस्तुत प्रतींतून गाळल्या आहेत. एकूण
प्रस्तुत १२ व्या अध्यायाच्या या प्रतीची ओवीसंख्या, २४६ ही मुकर करण्यांत
आली आहे. फक्त "तेयाचें आम्हां व्यसन । आमुचें तो निधान । किंबहुना
समाधान । तो मिळे तें ॥" ही ओवी एकदां १६ व्या श्लोकाखालीं (ओ. १८९)
व पुनः २० व्या श्लोकाखालीं (ओ. २३६) द्विरुक्त झाली आहे. पण राजवाडे
व माडगांवकर या दोघांनींही ती तशीच द्विरुक्त छापली असल्यामुळें, मीही त्या
ओवीपुरता फेरफार केला नाही.

वरील स्पष्टीकरणावरून ही प्रत तयार करतांना ठेवलेलें धोरण सहज लक्षांत
येईल. मूळ गीतेच्या श्लोकाच्या अर्थसंगतीकडे लक्ष ठेवून, राजवाडे व माडगांवकर
यांच्या प्रतींच्या तुलनेनें या प्रतींतील ओव्यांचा क्रम ठरविल्यामुळें, अनेक सांप्र-

दायिक ज्ञानेश्वरीप्रतींच्या विसंगत क्रमामुळें वाचकांचा नेहमीं होणारा घोटाळा येथें टळेल असा भरंवसा आहे. ओव्यांचे अर्थ देतांना सांप्रदायिक अर्थावर भर दिलेला नसून, सरळ व बुद्धिगम्य अर्थ करण्याकडेच लक्ष पुरविलें आहे. मूळ गीतेच्या श्लोकांचे अन्वयार्थ कसे आहेत, व ज्ञानेश्वरांनीं त्यांचे अर्थ लावतांना ते कसे लावले आहेत, असा ज्ञानेश्वरीचा तौलनिक अभ्यास झालेलाच दिसत नाही. प्रस्तुत प्रतींत तशा अभ्यासाची थोडी फार दिशा दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तावनेंतही ज्ञानेश्वरीच्या बहुविध अंगांचा सांगोपांग विचार केला असल्यामुळें, प्रस्तुत प्रत सर्वसाधारण अभ्यासूंना उद्बोधक होईल अशी आशा आहे.

या पुस्तकाची प्रथमावृत्ति लक्षपूर्वक वाचून, डॉ. शं. दा. पेंडसे, एम. ए., पीएच. डी. या ज्ञानेश्वरीवरील सुप्रसिद्ध अधिकारी गृहस्थांनीं मला ज्या सूचना अत्यंत प्रेमानें केल्या, त्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. या द्वितीयावृत्तीच्या शुभप्रसंगीं डॉक्टरसाहेबांच्या सूचनांचा अंतर्भाव टीपांत करण्यास मला आनंद वाटतो.

तसेंच ही द्वितीयावृत्ति काढण्याचा सुयोग कर्नाटक प्रकाशनसंस्थेचे सुप्रसिद्ध मालक, श्री. मंगेशराव कुळकर्णी यांच्या प्रोत्साहनामुळेंच येत आहे. त्यांनीं दाखविलेल्या आपुलकीबद्दल त्यांचाही मी फार आभारी आहे.

कोल्हापूर
गणेश चतुर्थी
३।९।४३

द. सी. पंगु

या आवृत्तींतील पाठभेदांत आलेलीं सांकेतिक अक्षरें

रा.—राजवाडेप्रत.

मा.—माडगांवकरप्रत.

सा.—साखरेप्रत.

ज्ञानेश्वरीच्या भाषेस लागू पडणारे भाषाशास्त्राचे सामान्य नियम

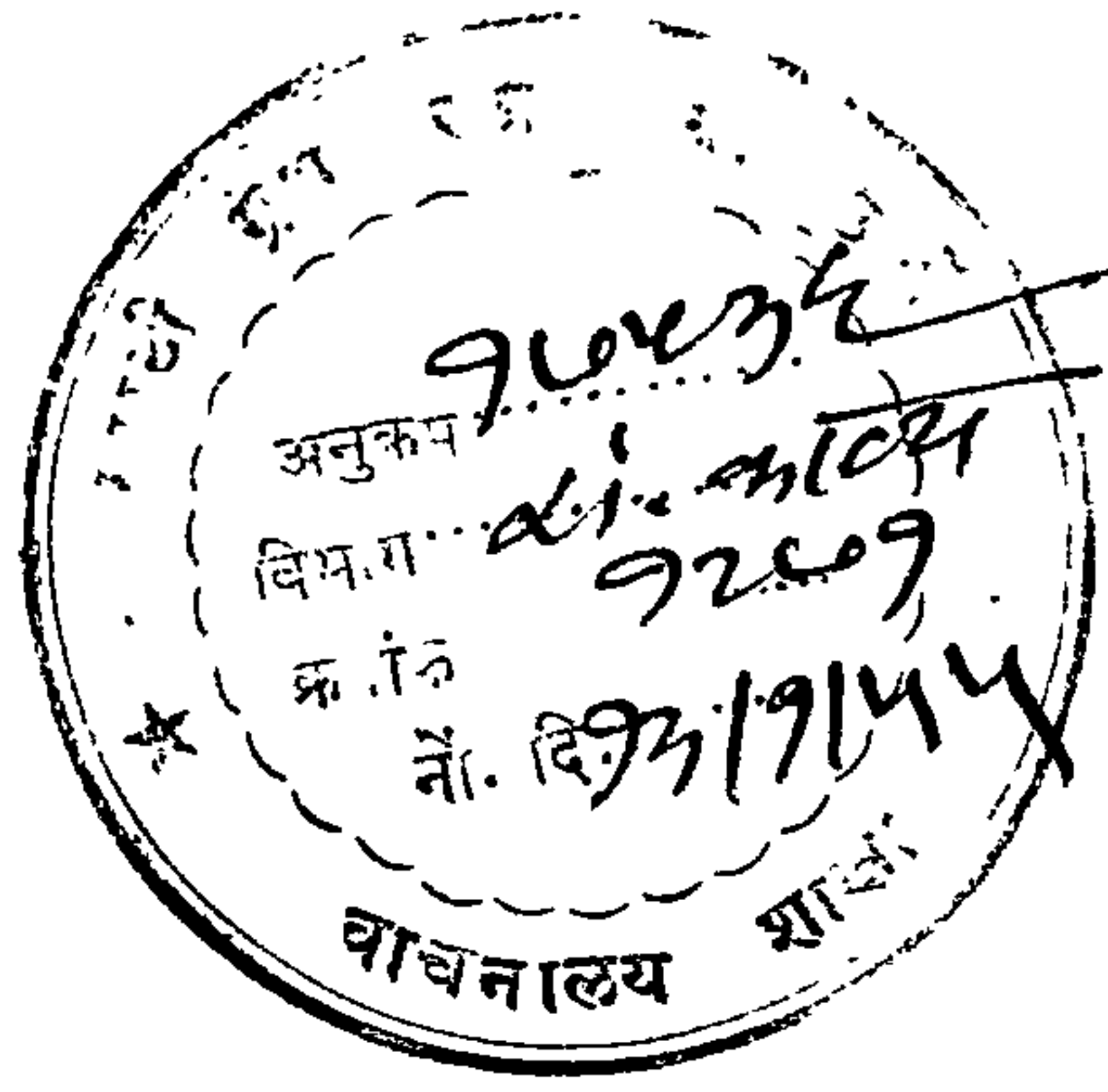
- (१) यकारांत व हकारांत विरहित, अकारांत नामें अथवा विशेषणें, उकारांत होतात. उदा०—आनंदु, प्रबंधु (ओ. १९), चांगु (१५६), आसलुगु (१३४).
- (२) ष किंवा क्षच्या ऐवजीं ख येतें. उदा०—तोखे (२१०), अशेखें (७६), खेंव (१३८), तीख (६८).
- (३) ज्या शब्दांत रेफयुक्त ष आहे, त्यांतील ष बदल ख होऊन, रेफाबद्दल त्याच्यामागे रि किंवा री येते. उदा०—हारिखेजैना (१९१).
- (४) ऋ चा अ, इ किंवा उ होतो. उदा०—उजु (१४१).
- (५) प, ज्यावेळीं शब्दाच्या आरंभीं नसेल तेव्हां त्याचें व होतें. उदा०—मवावा (६३).
- (६) शब्दांच्या आरंभीं ट नसतां त्याचें ड होतें. उदा०—माजिवडे (४२). तसेंच क चें ग, व ध चें झ होतें. उदा०—अनेग (६२), माझारी (१०५).
- (७) श, ष, बदल स येतें. उदा०—मिसें (८०), सिसाळी (५०).
- (८) जोडाक्षराकरितां साध अक्षर येतें, व असें होतांना, जोडाक्षरामागील वर्ण, दीर्घ होतो. उदा.—नीच (६६), साच (१५३), पांति (२०८).
- (९) ज्या दोन व्यंजनांचें एक जोडाक्षर होतें, त्यापैकीं, एकांत किंवा दोन्हींत मध्येंच स्वर येऊन मिळतो. उदा.—दुवाड (१२६).

(१०) कित्येक शब्दांतील मधला किंवा शेवटचा वर्ण लुप्त होतो. उदा—वातु
[(वाहोतु) १०३], विषीं [(विषयीं) १३२].

(११) कित्येक शब्दांतील बहुधा शेवटच्या अक्षराबद्दल ह्य येतो. उदा—रमा-
चाही (१२१७). तर कांहीं शब्दांच्या किंवा शेवटच्या अक्षरांत ह्य येऊन मिळतो.

उदा—सुहाटियेचा (१६), आथि (९४), निफजे (११०).

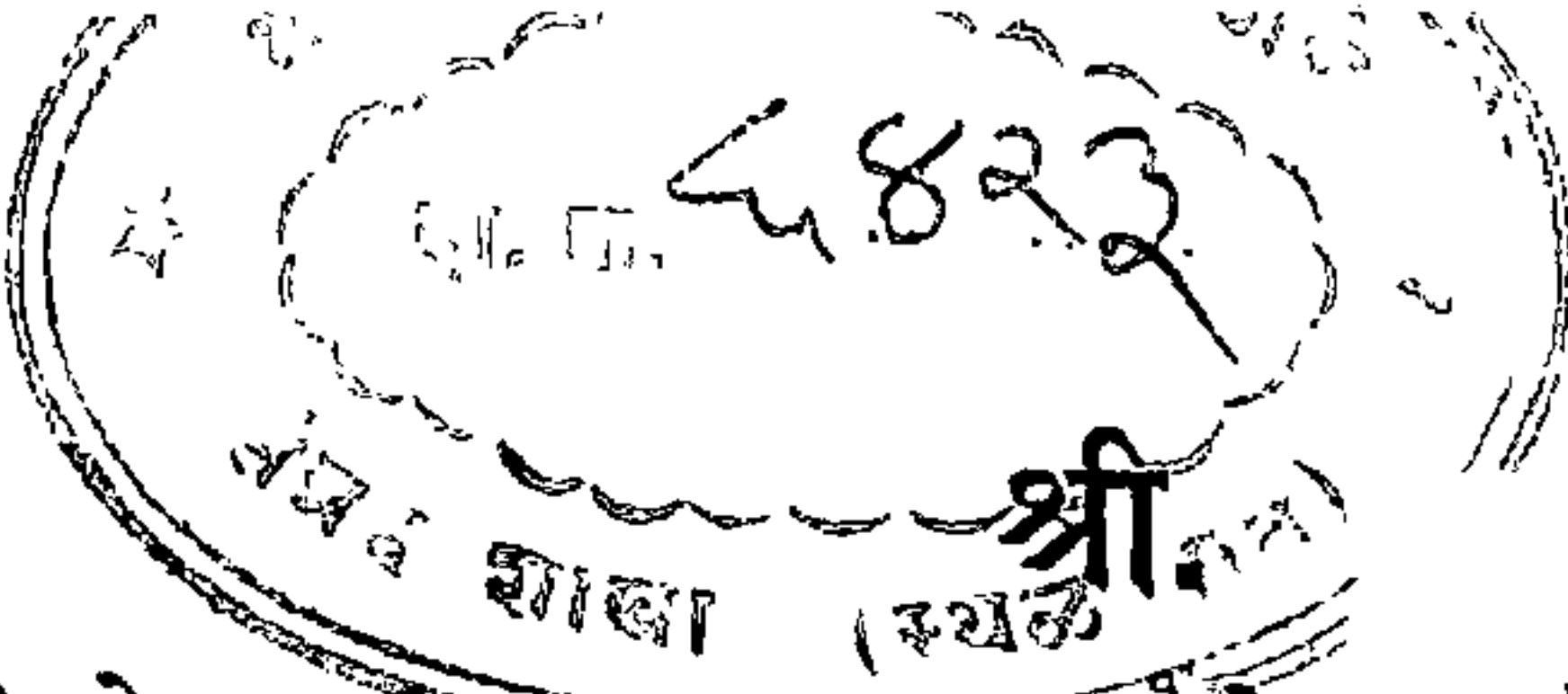
(१२) शब्दांत येणाऱ्या ओबद्दल अव होतें. उदा.—कवतिक (२८), काळ-
वखे (४९); व ज्या शब्दांच्या शेवटीं 'अय' असेल, त्याबद्दल ओ होतो.
उदा.—अतिसो (१२७).

ज्ञानेश्वरी

अध्याय बारावा

मूळ

श्रीगणेशाय नमः ॥ जय-जय शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत
 आनंदे । वर्त्तितये ॥ १ ॥ विषयव्याळें मिठी । ^३दिधलिया, नुठी ताटी ।
 ते तुंझिये कृपादृष्टि । निर्विषे होय ॥ २ ॥ तरी कवणातें ताप पोळी ।
 कैसेनि वो शोक जाळी । जरि प्रसादरसकळोळीं पूरे येसि तूं ॥ ३ ॥
 योगसुखाचे सोहळे । सेवका दांविशी स्नेहाळे । सोहंसिद्धीचे लळे ।
 पाळिसी तूं ॥ ४ ॥ आधारशक्तीचां अंकीं ^५डवीसि कौतुकीं । हृदया-
 काशपालकीं । हालवीसि पै ॥ ५ ॥ प्रत्यक्ज्योतीची वोवाळणी । करिसि
 मनपवनाची खेळणी । ^६रिद्धिसिद्धीची बाळलेणी । लेवविसी ॥ ६ ॥
 सतरावियेचें स्तन्य देसी । अनाहताचा हल्लुर गासी । समाधिबोधें निज-
 विसी । बुझावुनी ॥ ७ ॥ म्हणौनि साधका तूं माउली । पिकें सारस्वत
 तूझां पाउलीं । या कारणें मी साउली । न संडी तुझी ॥ ८ ॥ अहो
 सद्गुरुचिये कृपादृष्टि । तुझे कारुण्य जयातें अधिष्ठी । तो सकलविद्यांचिये
 सृष्टी । धात्रा होय ॥ ९ ॥ म्हणौनि अंबे श्रीमंते । निजजनकल्पलते ।
 आज्ञापीं ^{१०}मातें । ग्रंथनिरूपणीं ॥ १० ॥ नवरसां भरवीं सागर ।
 करवीं उचितरत्नाचे आगर । भावार्थाचे गिरिवर । निफजवीं माये ॥ ११ ॥
 साहित्यसोनेयाचिया खाणी । उघडवीं देशियेचिया क्षोणीं ॥ विवेकवह्नीची
 लावणी । ^{१२}होदे सैध ॥ १२ ॥ संवादफळनिधानें । प्रमेयाचीं उद्यानें ।
 लावीं म्हणे गहने । निरंतर ॥ १३ ॥ पाखांडाचे दरकुटे । मोडीं वाग्वाद

१ सिद्धे-रा. २ वर्षतिये-मा. ३ दीधलेयां उठणें नाहिं ताठि-रा. ४ तूझेनि
 वो गुरुदृष्टी-रा. ५ होये माए-रा. ६ सोसु-रा. ७ तुझेनि-मा. ८ हृदयकोशपालकीं
 -रा. ९ पारिये देसी निजे-मा. १० आत्मसुखाची-मा. ११ धाता-मा. १२
 आज्ञा दे पां-रा. १३ निरूपणीं-रा. १४ हो देई-मा.

अन्हाटे । कुतर्काचीं दुष्टे । सावजे दवडीं ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णगुणीं
 माते । सर्वत्र करीं सरते । राणिवे बैसवीं श्रोते । श्रवणाचिये ॥ १५ ॥
 मन्हाटियेचां नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकालु करीं । घेणें देणें सुखचिवरी ।
 हों देई^३ जगा ॥ १६ ॥ तू आपुलेनि स्नेहपल्लवें । माते पांघुरवीसि^४
 सदैवें । तरि आतांचि हें आघवें । निर्मीन मी^५ ॥ १७ ॥ ये विणवणीये-
 साठीं । अवलोकिलें गुरु कृपादृष्टि । म्हणे गीतार्थेसीं उठीं । न बोलें
 बहु ॥ १८ ॥ येथ जी जी महाप्रसादु । म्हणौनि सविया झाला आनंदु ।
 आतां निरोपीन प्रबंधु । अवधान दीजे ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

तरी सकलवीराधिराजु । जो सोमवंशविजयध्वजु । बोलता जाला
 आत्मजु । पांडुनृपाचा ॥ २० ॥ कृष्णाते म्हणें अवधारिलें । आपण
 विश्वरूप मज दाविलें । तंव नवल, म्हणौनि^६ भ्यालें । चित्त माझें
 ॥ २१ ॥ आणि ये कृष्णमूर्तीचीं सवें । यालागीं सोय धरिलीं जीवें ।
 तंव नको म्हणौनि देवें । वारिलें माते ॥ २२ ॥ तरि व्यक्त आणि
 अव्यक्त । तूंचि एक निभ्रांत । भक्ती पाविजे व्यक्त । अव्यक्त
 योगें ॥ २३ ॥ या दोन्ही जी वाटा । तूतें पावावया^७ वैकुंठा ।
 व्यक्ताव्यक्ताचां दारवंठा । रिगिजे येथ ॥ २४ ॥ पै जे वानी श्यां तुका ।
 तेचि वेगळिया वाला येका । म्हणौनि एकदेशीया व्यापका । सरिसां पाहु

१ फेडीं-मा. २ वसतें-रा. ३ जगा होंदेइं-रा. ४ पांघुरविशील-मा.
 ५ माये-मा. ६ दीजो-रा. ७ बिहाले-मा. ८ म्हणौनि-रा. ९ टाकावेया-रा.
 १० श्येया तूकां-रा. ११ पाहु न देखे-रा.

॥ २५ ॥ अमृताचां सागरीं । जे लाभे सामर्थ्याची थोरौ । ते चि दे
 अमृतलहरी । चुळीं घेतलेयां ॥ २६ ॥ हे किर माझां चिचीं । दि प्रतीति
 आथि जी निरती । परि पुसणें योगपती । तें याचिलगीं ॥ २७ ॥ जे देवा
 तुम्ही नावेक । अंगिकारिलें व्यापक । तें साच कीं कवतिक । हें जाणा-
 वया ॥ २८ ॥ तरि तुजलागिं कम । तूं चि जयांचें परम । भक्तीसि
 मनोधर्म । विकूनि घातले ॥ २९ ॥ इत्यादि सर्वीं परीं । जे भक्त तूते
 हरि । बांधौनियां जिव्हारीं । उपासिती ॥ ३० ॥ आणि जें प्रणवा-
 पैलीकडे । वैखरीसि जें कानडें । काइसयाहि सांगडें । नव्हे जें वस्तु ॥ ३१ ॥
 तें अक्षर जी अव्यक्त । निर्देशदेशरहित । सोहंभावे उपासित । योगिये
 जे ॥ ३२ ॥ तयां आणि जी भक्तां । या येर्येरांमाजि अनंता । कवणें
 योग तत्त्वता । जाणितला सांगा ॥ ३३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

या किरीटीचिया बोला । तो विश्वव्यापकें संतोषला । म्हणे प्रश्नु पै
 भला । केलां तुंवां ॥ ३४ ॥ तरि अस्तगिरीचां उपकंठीं । रिगालेयां
 रविबिवापाठीं । रश्मि जैसे किरीटी । संचरती गा ॥ ३५ ॥ तैसे 'सर्व
 इंद्रियें सहित । मजमाजि सूनि चित्त । रातिदीनुं न म्हणत । उपासिती
 जे ॥ ३६ ॥ परि टाकिलेयांहि सागरु । जैसा मागील यावा अनिवारु ।
 तिये गंगेचिया ऐसा पडिभरु । प्रेमभावा ॥ ३७ ॥ वर्षाकाळीं सरिता ।
 जैसी चढों लागे पांडुसुता । तैसी दूणे^{१०} वरि^{१०} भजतां । श्रद्धा दिसे

१ सवर्म-रा. २ घातला-मा. ३ ज्ञानिये-मा. ४ येयां येरयेरां-रा. ५ जगद्वंधु
 -मा. ६ जाणसी करूं-मा. ७ अस्तुगिरीचा-मा. ८ सर्वेन्द्रियीं-मा. ९ दिवो-मा.
 १० नीच नवो-मा.

॥ ३८ ॥ यापरी जे भक्त । आपणपें मज देण ते मी योगयुक्त ।
परम मानी ॥ ३९ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देशमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

आणि येर तेही पांडवा । जे आरूढौनि सोहंभावा । झोंवती निरवयवा ।
अक्षरासि ॥ ४० ॥ मनाची नखी^१ न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टि
न रिगे । इंद्रियां किर जोगें । काइ होईल ॥ ४१ ॥ परि ध्यानाहि
कुवाडें । म्हणौनि एके ठायीं न संपडे । व्यक्तीसि माजिवडे ।^२ होईल
कायि ॥ ४२ ॥ जया सर्वत्र सर्वपणें । सर्वोही काळीं असणें ।^३ जे
पाहूनि चिंतणें । हिंपुटी^४ जालें ॥ ४३ ॥ जें होय ना नोहे । जें
नाहीं ना आहे ।^५ जें पाहूनु उपाये । उपजति ना ॥ ४४ ॥ जें चळे
ना ढळे । सरे ना मैळे । तें आपुलेनि बळें ।^६ आंगविलें ॥ ४५ ॥

संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

वैराग्यमहापावकें । जाळूनि विषयांचीं कटकें । अधपळीं^७ तवकें ।
इंद्रियें धरिलीं ॥ ४६ ॥ मग संयमाची धाटी । सूनि मुरडिलीं उफराटीं ।
इंद्रियें कोंडिलीं कपार्टीं । हृदयाचां ॥ ४७ ॥ अपानाचिया^८ कवाडा ।
लावूनि आसनमुद्रा सुहाडा । मूळबंधाचा हुंडा^९ । पन्नासिला ॥ ४८ ॥
आशेचे लाग तोडिले ।^{१०} धैर्याचे कडे झाडिले । निद्रेचें शोधिलें ।
काळत्रखें ॥ ४९ ॥ वज्राग्नीचां ज्वाळीं । करूनि^{१०} आपारां धातूंची

१ नाखि-रा. २ कव्हणीही नव्हे-मा. ३ जें पाऊनि चिंतवणें-मा.
४ जाली-मा. ५ ऐसे म्हणौनि-मा. ६ आंगविलें जिहीं-मा. ७ अधपळिंपीं-भा.
अधपळिंपी-रा. ८ अपानाचे या-मा. ९ अधैर्याचे-मा. १० अपान-मा.

होळी । व्याधींचां सिसाळीं । पूजिलीं यंत्रें ॥ ५० ॥ मग कुंडलनियेचा
 टेंभा । आधारीं^१ केला उभा । तया चोजवीलें प्रभा । निमथावरी ॥ ५१ ॥
 नवद्वाराचां चौचकीं^२ । बाणूनि संयतीचा आडवंकी । उघडिली खिडकी ।
 ककारांतीची ॥ ५२ ॥ प्राणशक्ति^३ चामुंडे । प्रहारुनि संकल्पमेंढे ।
 मनोमहिषाचेनि मुंडे । दिधली बळी ॥ ५३ ॥ चंद्रसूर्या बुझावणी ।
 करुनि अनाहताची सुडावणी । सतरावियेचें पाणी । जिंकिलें वेगें ॥ ५४ ॥
 मग मध्यमामध्यविवरें । तेणें कोरिवें दादरें । टाकिलें चवरें । ब्रह्मरंध्रीचें^४
 ॥ ५५ ॥ वरि मकारांत सोपान । तें सांडूनियां गहन । काखें सून
 गगन । भरले ब्रह्मीं ॥ ५६ ॥ ऐसेनि जे समबुद्धि । गिळावया सोहंसिद्धि ।
 आंगविती निरवधि । योगदुर्गे ॥ ५७ ॥ आपुलिया साटोवाटी । शून्य
 घेती उठाउठी । तेही मातें चि किरीटी । पावती गा ॥ ५८ ॥

क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

वांचूनि योगाचेनि बळें । अधिक काहीं मिळे । ऐसें नाहीं,
 आगळें । कष्टचि तयां ॥ ५९ ॥ जिहीं सकलभूतांचां^५ हितीं ।
 निरालंबीं अव्यक्तीं । पसरलिया^६ मती । भक्तीवीण ॥ ६० ॥ तयां
 महेंद्रादिपदें । करिताति वाटवधें । आणि ऋद्धिसिद्धिचीं^७ द्वंद्वें ।^८ पाडौनि
 ठाती ॥ ६१ ॥ कामक्रोधांचे विलग । उठावती अनेग । आणि
 शून्येंसि आंग । जुंझवावें कीं ॥ ६२ ॥ ताहाने ताहानचि पियावी ।
 भुकैलया भूकचि खावीं । अहोरात्र वांवी । मवावा वारा ॥ ६३ ॥ उंनी-
 देयाचे पड्डणें । निरोधाचें वेल्हावणें । झाडेंसीं साजणें । चालावें गा

१ आंधारी-रा. २ चौकीं-रा. ३ ब्रह्मरंध्र-मा. ४ अहितीं-मा. ५ आसक्ति-मा.
 ६ पडौनि-मा. ७ उनिदयाचें-मा. ८ झाडासीं-मा.

॥ ६४ ॥ शीत वेढावें । उष्ण पांघुरावें । वृष्टीचेया असावें । घरा आंतु
 ॥ ६५ ॥ किंबहुना पांडवा । हा अग्निप्रवेशु नीच नवा । भातारेंवीण
 करावा । तो हा योगु ॥ ६६ ॥ एथ स्वामीचें काज । ना बापिकें व्याज ।
 परि मरणेंसीं जुंझ । नीच नवें ॥ ६७ ॥ ऐसें मृत्यूहूनि तीख । कां
 घोंटें केंढत विख । डोंगर गिळितां मुख । न फटे काई ॥ ६८ ॥
 म्हणौनि योगाचिया वाटा । जे निगाले गा सुभटा । तयां दुःखाचाचि
 वाटा । भागा आला ॥ ६९ ॥ पाहे पां लोंहाचे चणे । बोचरां पडती
 खाणें । तें पोट भरणें कीं प्राणें । शुद्धि म्हणों ॥ ७० ॥ म्हणौनि समुद्र
 बाहीं । तरणें आथि केंही । कां गगनामाजि पायीं । खोलिजत असे ॥ ७१ ॥
 वळघलिया रणाची थाटी । आंगीं न लगतां काठी । सूर्याची पाउठी ।
 कां होय गा ॥ ७२ ॥ यालागीं पांगुळं हेवा । नव्हे वायूसीं पांडवा ।
 तेवि देहवंतां जीवां । अव्यक्तीं गति ॥ ७३ ॥ *ऐसाही जरी धिवसा ।
 बांधौनियां आकाशा । झोंबती तरी क्लेशा । पात्र होती ॥ ७४ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥

म्हणौनि येर ते पार्था । ^१नेणतीचि हे व्यथा । जे कां भक्तिपंथा ।
 वोढंगले ॥ ७५ ॥ कर्मेंद्रियें सुखे । करिती कर्म अशेखें । जियें कां
 वर्णविशेखें । भागा आलीं ॥ ७६ ॥ विधीतें पाळित । निषेधाते गाळित ।
 मज देऊनि जाळित । कर्मफळें ॥ ७७ ॥ र्यापरी पाहीं । अर्जुना माझां
 ठाई । संन्यसूनि, नाहीं । करिती कर्म ॥ ७८ ॥ आणीकही जे जे सर्व ।
 कायिक वाचिक मानसिक भाव । तयां मीवांचूनि धांव । आनौती नाहीं

१ यमेसिं-रा. २ जलतें-रा. ३ भरतां-रा. ४ ऐसयाही-मा. ५ तयांची वार्ता-रा.
 ६ परिसैं गा पार्था-रा. ७ भोगासि-रा. ८ ऐसिया परि-रा. ९ काहि एक
 मानसिक भाव-रा.

१। ७९ ॥ ऐसे जे मत्पर । उपासिति निरंतर । ध्यानमिसें घर । माझे
जालें ॥ ८० ॥ जयाचिया आवडी । केली ^१मजशीं कुळवाडी । भोग
मोक्ष बापुडीं । त्यजिलीं कुळें ॥ ८१ ॥ ऐसें अनन्ययोगें । विकले ^२जिवें
आंगे । तयाचें काइ एक सांगें । ^४जें मी करीं ॥ ८२ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

किंबहुना धनुर्धरा । जो मातेचेया ये उदरा । ^५तो मातेचा सोयरा ।
केतुला पां ॥ ८३ ॥ तेवि मी तयां । जैसे असती तैसियां । ^६कळिकाळ
^६नोकूनियां । घेतला पाटा ॥ ८४ ॥ एरव्हीं तरी माझेयां भक्तां । आणि
संसाराची चिंता । काइ समर्थाची कांता । ^७कोरान्न मार्गे ॥ ८५ ॥ तैसे
ते माझे । कलत्र हें जाणिजे । काइसेनिही न लजे । तयाचेनि मी ॥ ८६ ॥
जन्ममृत्यूचां लाटीं । झळंबळिया सृष्टी । देखौनिया पोटीं । ऐसें जाले
॥ ८७ ॥ भवसिंधूचेनि माजें । कोणासि धाक नुपजे । एथ
जैरी कीं माझे । ^९विहिती हन ॥ ८८ ॥ म्हणौनि गा पांडवा ।
मूर्तीचा मेळावा । करुनि त्यांचेया गांवा । धावतु आलों ॥ ८९ ॥
नामाचे सहस्रवरी । नावा इया अवधारीं । सजूनियां संसारीं ।
तारु जालों ॥ ९० ॥ सडे जे देखिले । ते ^{९१}ध्यानाचिये कासे
लाविले । परि गृही घातले । ^{९२}तरियांवरि ॥ ९१ ॥ प्रेमाचीं पेटां
बांधली एकाचां पोटीं । मग ^{९३}मिनले तटीं । सायुज्याचां ॥ ९२ ॥ परि

१ मासिं-रा. २ जिवें मनें आंगें-मा. ३ तेया-रा. ४ जें सर्व मी करीं-मा.
५ तिये मातेचा संवसारा-रा. ६ कृत तें धनंजया-रा. ७ माझेया आणि भक्तां ।
संवसारिची चिंता-रा. ८ भुकेतें शोची-रा. ९ तरि या सिंधूचेनि-रा. १० झने-रा.
११ भितिल-रा. १२ जालां-रा. १३ ध्यानकासे-मा. १४ क्रियांतरिं-रा.
१५ नीणिले-रा.

भक्तांचेनि नांवे । चतुष्पदादि आघवे । वैकुंठीचिये राणिवे । योग्य केले
 ॥ ९३ ॥ म्हणौनि गा भक्तां । नाहीं एकही चिंता । तयाते ^१समुद्धर्ता ।
 आथि मी सदा ॥ ९४ ॥ आणि जेव्हां चि कां भक्तीं । ^२दीधलीया मज
 मती । तेव्हांचि मज सूति । ^३तेयाचां हितिं ॥ ९५ ॥ ^४एया कारणे
 तुवां । हा मंत्र धनंजया । कीजे जे यया । मार्गा भजिजे ॥ ९६ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अगा मानस हें एक । माझां स्वरूपीं वृत्तिक । करुनि घालीं
^५निष्टंक्र । ^६बुद्धि ही हे ॥ ९७ ॥ इयें दोनी सरिसीं । मजमाजि
 प्रेमेंसीं । रिगालीं तरि पावसी । मातेचि तूं गा ॥ ९८ ॥ ^७जरि मनें
 बुद्धि इहीं । घर केलें माझां ठायीं । तरि सांगें मग काइ । 'मी तूं
 ऐसें उरे ॥ ९९ ॥ म्हणौनि दिवा पालवे । सर्वेचि तेज मालवे ।
 कां रविबिंबासवें । प्रकाशु जाय ॥ १०० ॥ उचललेया प्राणासरिसीं ।
 इंद्रियेहीं निगती जैसीं । तैसा मनोबुद्धिपारसीं । अहंकारु ये ॥ १०१ ॥
 म्हणौनि माझां स्वरूपीं । मनबुद्धि इये निक्षेपीं । येतुलेनि सर्वव्यापी । मी
 चि होसी ॥ १०२ ॥ या बोला कांहीं । अनारिसें नाहीं । आपली
 आण पाहीं । वातु असे गा ॥ १०३ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अथवा हे चित्त । मनोबुद्धिसहित । माझां हातीं अचुंबित । न शकसी

१ समुद्धरिता-मा. २ दिधली चित्तवृत्ति-मा. ३ तयांचिये नाटी-मा. ४ या
 कारणे गा भक्तराया-मा. ५ आणिक-रा. ६ निश्चयेसी-मा. ७ जें मनबुद्धि इहीं-
 मा. ८ तूपण उरे-रा.

देवों ॥ १०४ ॥ तरि गा ऐसें करीं । या आठां पाहारां माझारीं^१ । मोटकें^२
 निमिषभरी । देतु जायें ॥ १०५ ॥ मग जें जें कां निमिख । देखैल माझें
 सुख । तेतुलालें अरोचक । विषयीं घेइल ॥ १०६ ॥ जैसां शरत्कालु
 रिगे । आणि सरिता वोहटों लागे । तैसें चित्त काढैल वेगें । प्रपंचौनि ॥ १०७ ॥
 मग पुनित्रेहूनि जैसें । शशिबिंब दिसें दिसें । हारपत अंवसे । नाहींचि होये
 ॥ १०८ ॥ तैसें भोगाआंतौनि निगतां । चित्त मजमाजी रिगतां । हळूहळू
 पांडुसुता । मीचि होईल्लें ॥ १०९ ॥ अगा अभ्यासयोगु म्हणिजे । तो हा एक
 जाणिजे । येणें कांहीं न निफजे । ऐसें नाहीं ॥ ११० ॥ पै अभ्यासाचेनि
 बळें । एकां गति अंतराळें । व्याघ्र सर्प प्रांजळें । केले एकीं ॥ १११ ॥
 विष कीं आहारीं पडे । समुद्रीं पांयवाट जोडें । एकीं वाग्रम्ह थोंकडें ।
 अभ्यासें केलें ॥ ११२ ॥ म्हणौनि अभ्यासासि कांहीं । सर्वथा दुष्कर
 नाहीं । यालागि माझां ठायीं । अभ्यासें मिळ ॥ ११३ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

कां अभ्यासाहीलार्गीं । कसु नाहीं तुझां आंगीं । तरि आहासी
 जया भंगीं । तैसाचि अस ॥ ११४ ॥ इंद्रियें न कोडीं । भोगातें न तोडीं ।
 अभिमानु न संडीं । स्वजातीचा ॥ ११५ ॥ कुळधर्म चाळीं । विधि-
 निषेधु पाळीं । मग सुखें तुज सरळी । दिधलीं असे ॥ ११६ ॥ परि
 मनें वाचा देहे । जैसा जो व्यापारु होये । तो मी करीतु आहे । ऐसें न
 म्हण ॥ ११७ ॥ करणें कां न करणें । हें आघवें तोचि जाणें । विश्व
 चळतसे जेणें । परमात्मेनि ॥ ११८ ॥ उणेया पुरेयाचें कांहीं । उरों नेदी

१ भीतरी-रा. २ एक-रा. ३ जेथ-मा. ४ होंसि-रा. ५ येयाचेनि-रा.
 ६ मध्यें वाट-रा. ७ थोडें-रा. ८ तियाचि-रा. ९ आहे-मा. १० चलिजत
 असे-रा. ११ ऐसें जाण-रा.

आपुलां ठायीं । स्वजातचि करुनि घेई । जीवित हें ॥ ११९ ॥ माळियें
जेउतें नेलें । तेउतें निवांतचि गेलें । तथा पाणिया ऐसें केलें । होआवे
गा ॥ १२० ॥ येहवीं तरी सुभटा । उजू कां अन्हाटां । रथ काइ खट-
पटा । करितु असे ॥ १२१ ॥ म्हणौनि प्रवृत्ति आणि निवृत्ति । इयें
वोझीं नेघे मति । अखंड चित्तवृत्ति । आठवू मातें ॥ १२२ ॥ आणि जें
जें कर्म निफजे । तें थोडे बहु न म्हणिजे । निवांतचि अर्पिजे । माझां
ठायीं ॥ १२३ ॥ ऐसिया मद्भावना । तनुत्यागीं अर्जुना । तूं सायुज्य-
सदना । माझिया येसी ॥ १२४ ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

नातरी हें ही तूज । नेदवे कर्म मज । तरी गा तूं भज । पांडु-
कुमरा ॥ १२५ ॥ बुद्धीचिये पाठीं पोटीं । कर्मा आदि कां शेवटीं । मातें
बांधणें^१ किरीटी । दुवाड जरी ॥ १२६ ॥ तरि हेंही असो । सांडी
माझा अतिसो । परि संयतिसीं वसो । बुद्धि^२ तुझी ॥ १२७ ॥
आणि जेणें जेणें वेळें । घडती कर्म सकळें । तथांचीं तियें फळें । त्यजित
जायें ॥ १२८ ॥ वृक्ष कां वेली । लोटती फळें^३ पीकलीं । तैसी सांडीं
निफजलीं । कर्म सिद्धें ॥ १२९ ॥ परि मातें मनीं धरावें । कां मज उद्देशें
करावें । हें काहीं नको आघवें । जाऊं दे शून्यां ॥ १३० ॥ खडकीं जैसें
वर्षलें । कां आगीमाजि पेरिलें । कर्म मानी देखिलें । स्वप्न जैसें ॥ १३१ ॥
अगा आत्मजेचां विषीं । जीव जैसा निरभिलाषी । तैसा कर्मीं अशेषीं ।

१ संजातचि-रा. २ नाठवें हें-रा. ३ या व्यर्थ खटपटा-रा. ४ निवांताचि-मा.
५ सायुज्यसिद्धसदना-रा. ६ त्रिशुद्धी-रा. ७ सहज-रा. ८ सुता-रा. ९ बांधलें-रा.
१० भागीं-रा. ११ ही ओवी राजवाडेप्रतीत नाही. १२ अगा वृक्षा कां वल्ली-रा.
१३ आली-मा. १४ शून्य-रा.

निष्कामु होयें ॥ १३२ ॥ वन्हीची ज्वाळा जैसी । वायां जाय आकाशीं ।
 क्रिया जिरों दे तैसी । शून्यामाजी ॥ १३३ ॥ अर्जुना हा फलत्यागु ।
 आवडे कीर आसलगु । परि योगामाजि योगु । धुरेचा हा ॥ १३४ ॥ येणें
 फलत्यागें सांडे । तें तें कर्म न विरूढे । एके चि वेले झाडे । वांझें जैसीं
 ॥ १३५ ॥ तैसें येणें चि शरीरें । शरीरा येणें सरे । किंबहुना येरझारे ।
 चिरा पडे ॥ १३६ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

पैं अभ्यासाचि ये पाउटी । टाकिजे ज्ञान किरीटी । ज्ञानें येइजे भेटी ।
 ध्यानाचिये ॥ १३७ ॥ मग ध्यानासि खेंव । देती आघवेचि भाव । तेव्हां
 कर्मजात सर्व । दूरी ठाके ॥ १३८ ॥ कर्म जेथ दुरावे । तेथ फलत्यागु
 संभवे । त्यागास्तव आंगवे । शांति सगळी ॥ १३९ ॥ म्हणौनि यावया
 शांति । हा चि अनुक्रमु सुभद्रापति । अभ्यासुचि प्रस्तुतीं । कारण येथ
 ॥ १४० ॥ अभ्यासाहूनि गहन । पार्था मग ज्ञान । ज्ञानापासौनि ध्यान ।
 विशेषिजे ॥ १४१ ॥ मग कर्मफलत्यागु । तो ध्यानापासौनि चांगु ।
 त्यागाहूनि भोगु । शांतिसुखाचा ॥ १४२ ॥ ऐसिया या वाटा । इहीं चि
 पेणा सुभटा । शांतीचा माजिवटा । टाकिला जेणें ॥ १४३ ॥

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

जो सर्व भूताचां ठायीं । द्वेषांतें नेणें चि कांहीं । आपपरु नाहीं ।
 चैतन्या जैसा ॥ १४४ ॥ उत्तमातें धरिजे । अधमातें अव्हेरिजे । हें

१ एकचि वेळु झाडें-मा; एकचि वेळें वेळुझाडें-सा. २ करुनि टाकिजे-रा.
 ठाकिजे-सा. ३ सकला-रा. ४ करणें-मा. ५ त्यागातव-रा. ६ कही-मा. ७ अधम
 तरि-मा.

कांहींचि नेणजे । वसुधा जेवीं ॥ १४५ ॥ कां रायाचें देह चाळूं ।
 रंकातें परौतें गाळूं । ^१हें नेणेचि कृपाळू । प्राणु पै गा ॥ १४६ ॥
 गाईची तृषा हरूं । कां व्याघ्रा विष होऊनि मारूं । ऐसें नेणेंचि गा
 करूं । तोय जैसें ॥ १४७ ॥ *घरिचिया उजियेड करावा । पारखेया
 अंधार होआवा । हें न म्हणेचि पांडवा । दीपु जैसा ॥ १४८ ॥
 तैसीं ^२आघवाचि भूतमात्रीं । ^३एकपणें ^३जया मैत्री । कृपेसि धात्री ।
 आपण जो ॥ १४९ ॥ आणि मी हे भाष नेणें । माझे कांहींचि न
 म्हणे । सुख दुःख जाणणें । नाहीं जया ॥ १५० ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

तेवीं चि क्षमेलार्गीं । ^५पृथ्वीसीं पवाडु आंगीं । संतोषा उत्संगीं ।
 दिधलें घर ॥ १५१ ॥ ^६वर्षायेवीण सागरू । जैसा जळे नित्य निर्भरू ।
 तैसा निरुपचारू । संतोषी जो ॥ १५२ ॥ वाऊनि आपली आण । धरी
 जो अन्तःकरण । निश्चया सान्चपण । जयाचेनि ॥ १५३ ॥ जीवु परमात्मा
 दोनी । बैसोनियां ऐक्यासनीं । जयाचां हृदयभुवनीं । विराजती ॥ १५४ ॥
 ऐसा योगसमृद्धि । होऊनि जो निरवधि । अर्पी मनोबुद्धि । माझां ठर्यीं ॥
 १५५ ॥ आंतु बाहिरि योगु । निर्वाळल्यांही चांगु । तरी माझा अनुरागु ।
 सप्रेमु जया ॥ १५६ ॥ अर्जुना गा तो भक्तु । तो चि योगी तोचि
 मुक्तु । तो वल्लभा मी कांतु । ऐसा पढिये ॥ १५७ ॥ हें ना, तो आवडे ।
 मज जीवाचेनि पाडे । हेंही एथ थोडें । रूप करणें ॥ १५८ ॥ परि

१ हें न म्हणेचि कृपाळू-मा. * ही ओवी माडगांवकरप्रतीत नाहीं.
 २ सर्व-रा. ३ एकपणाची-रा. ४ कृपेचे-रा. ५ पृथ्वीचा-रा. ६ वर्षाये-
 वीण-सा.

पठियंतयाची कहाणी । हे भूलीची भारणी । इयें तंव न बोलणीं । ^१परि
बोलवी श्रद्धा ॥ १५९ ॥ म्हणौनि गा आम्हां । ^२वेगां आली उपमा ।
एन्हवीं काइ प्रेमा । अनुवादु असे ॥ १६० ॥ आतां असो हें किरीटी ।
पैं प्रियाचिया गोष्टी । दुणा थांव उठी । आवडी गा ॥ १६१ ॥ तयाही-
वरि विपायें । प्रेमळ संवादियें होये । ^३तिये गोडियेसि आहे । काटाळें
मॅग ॥ १६२ ॥ म्हणौनि गा पांडुसुता । तूंचि प्रियु आणि श्रोता ।
वरि प्रियाची वार्त्ता । प्रसंगें आली ॥ १६३ ॥ तरि आतां बोलें ।
भलेयां सुखा मीनलें । ऐसें म्हणतखेवीं डोलें । लागले देवो ॥ १६४ ॥

यस्मन्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

मग म्हणे जाण । तया भक्ताचें लक्षण । जया मी अंतःकरण ।
बैसों घाली ॥ १६५ ॥ तरि सिंधूचेनि माजें । जळचरां भय नुपजे ।
आणि जलचरीं नुबगिजे^४ । समुद्रु जैसा ॥ १६६ ॥ तेविं उन्मत्तें जगें ।
जयासि खंती न लगे । आणि जयाचेनि आंगें । न शिणें लोकु ॥ १६७ ॥
किंबहुना पांडवा । शरीर जैसें अवेवां । तैसा नुबगे जीवां । जीवपणें
जो ॥ १६८ ॥ जगचि देह जालें । म्हणौनि प्रियाप्रिय गेलें । हर्षामर्ष
ठेले । दूरि जेया ॥ १६९ ॥ ऐसा द्वंद्वनिर्मुक्त । भयोद्वेगरहितु । याहिवरि
भक्तु । माझां ठार्यां ॥ १७० ॥ तरी तयाचा गा मज मोहो । काइ सांगों
तो पढियावो । हें असो जीवे जीवो । माझेनि तो ॥ १७१ ॥ जो निजा-
नंदें धाला । ^५परिणामु आयुष्या आला । पूर्णते जाला । वल्लभु तो ॥ १७२ ॥

१ यथौनि बोलणीं । बोलवती ॥-रा. २ वेगिं-रा. ३ उपमा-रा. ४ तरि तिये
गोडिये काय आहे-रा. ५ गा-रा. ६ म्हणौनि-रा. ७ नुबजे-मा. नुबुजे-रा.
८ दुजेनविण-मा. ९ पढियो-रा. १० परिणामां आयुष्य आला-रा.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

जयाचां ठायीं पांडवा । अपेक्षे नाहीं रिगावा । सुखासि चढावा । जयाचें असणें ॥ १७३ ॥ ^१गंगा शुचि होये । आणि पाप तापही जाये । परि तेथ आहे । बुडणें एक ॥ १७४ ॥ मोक्ष देऊनि उदार । ^२काशी होय किर । ^३परि वेंचावें लागे शरीर । तिये गांवीं ॥ १७५ ॥ ^४हिमवंतु दोष खाये । ^५परि तेथ जीविताची हानि होये । तैसें शुचित्व नोहे । सज्जनाचें ॥ १७६ ॥ खोलिये पारु नेणिजे । तरी ^६भक्तीं न बुडिजे । ^७रोकडाचि लाहिजे । ^८न मरतां मोक्षु ॥ १७७ ॥ संतांचेनि अंगलगे । पापातें जिणणें गंगे । ^९तेणें संत-संगें । शुचित्व कैसें ॥ १७८ ॥ म्हणौनि असो जो ऐसा । शुचित्वें तीर्था कुत्रासा । जेणें लंघविले दिशा । मनोमळ ॥ १७९ ॥ आंतुवाहेरि चोखालु । ^{१०}सूर्य जैसा निर्मळु । आणि तत्त्वार्थाचा पायाळु । देखणा जो ॥ १८० ॥ व्यापक आणि उदास । जैसें कां आकाश । तैसें जयाचें मानस । ^{११}सर्वत्र गा ॥ १८१ ॥ संसारव्यथे फिटला । जो नैराश्यें ^{१२}निवटला । व्याधा ^{१३}हातौनि सुटला । विहंगु जैसा ॥ १८२ ॥ तैसा संतत जो सुखें । कोणीही ^{१४}टंक्च नेदखे । नेणिजे गतायुष्यें । लज्जा ^{१५}जेवीं ॥ १८३ ॥ आणि कर्मरंभालागीं । जया अहंकृति नाहीं आंगीं । जैसा ^{१६}निरिंधन आगी । ^{१७}विज्ञोनि जाय ॥ १८४ ॥ तैसा उपशामुचि भागा । जयासि आला पै गा । जो मोक्षाचिया आंगा । लिहिला

१ शुचिशुचि गांग होये-मा; शुचित्वें शुचि गंगा होये-सा. २ काशी होये किर सधर-रा. ३ परि वेचे शरीर-मा. ४ हिमवंतिं दोष जाये-रा. ५ पण जीविताची हानी आहे-मा. ६ संतीं-रा. ७ रोकडेया आणि लाहिजे-रा. ८ मोक्षु फुका-रा. ९ तेयातें मिं सांगें-रा. १० सूर्य तैसा उजाळ-मा. ११ सर्वगत-रा. १२ निवडला-रा. विनटला-सा. १३ फांसाहूनि-रा. १४ चटवंच-रा. १५ जैसी-रा. १६ निरंधनि विण-रा. १७ विज्ञणेची उरे-रा.

१असे ॥ १८५ ॥ अर्जुना हा ठाववरी । जो सोहंभाव सरोभरीं । तो द्वैताचा
पैलतीरीं । २निगों सरला ॥ १८६ ॥ कीं भक्तिसुखालागीं । आपणपें चि
दोहीं भागीं । वाटूनिया आंगीं । सेवकै बाणी ॥ १८७ ॥ येरा नांव मी
ठेवी । मजें भजतेया वोज बरवी । न भजतेया दावी । योगियां जो
॥ १८८ ॥ तयाचें आम्हां व्यसन । आमुचें तो ३निधान । किं बहुना
समाधान । तो मिळे तें ॥ १८९ ॥ तयालागीं मजरूपा येणें । तयाचेनि
मज एथें असणें । तया लोण कीजे प्राणें । ऐसा पढिये ॥ १९० ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

जो आत्मलाभा सारिखें । गोमटें कांहींचि नेदखें । म्हणौनि भोग-
विशेखें । हारिखेजैना ॥ १९१ ॥ आपणचि विश्व जाला । तरि भेदभावो
सहजचि गेला । ४म्हणौनि द्वेष दूरी ठेला । जया पुरुषा ॥ १९२ ॥ पै
आपुलें जें साचें । तें कल्पांतींहीं न वचे । हें जाणौनि गताचें । न शोची
जो ॥ १९३ ॥ आणि जयापरौतें कांहीं नाहीं । तें आपणचि आपुलां
ठायीं । जालां, या लागीं जो कांहीं । आकांक्षी ना ॥ १९४ ॥ वोखटें
कां गोमटें । हें कांहींचि तया नुमटें । राति दिवो न घटे । सूर्योसि
जेंवी ॥ १९५ ॥ ऐसा बोधुचि केवळु । जो होऊनि असे ५निष्कळु ।
त्याहीवरी भजनशीळु । माझां ठाई ॥ १९६ ॥ तरी तयां ऐसें दुसरें ।
आम्हां पढियंतें सोयरें । नाहीं, गा साचोकारें । तुझी आण ॥ १९७ ॥

१ जैसा-रा. २ उत्तरों-रा. ३ बाणें-सा. ४ मग भजती वोज बरवी-मा.
५ निजधन-मा; निजध्यान-सा. ६ जीवें प्राणें-सा. ७ म्हणौनि द्वेष ठेला-मा.
८ हें काइसेया ही न भेटे-रा. ९ रात्रिदिवस-सा. १० सूर्मु जैसा-रा. ११ निश्चलु-रा.
निखळु-सा.

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

पार्था जयाचां ठायीं । वैषम्याची ^१वार्ता नाहीं । रिपुमित्रां दोहीं ।
सरिसा पाडु ॥ १९८ ॥ जो खांडावया घावो घाली । कां लावणी जेणें केली ।
दोघां एकीचि साउली । ^२वृक्ष जैसा ॥ १९९ ॥ ना तरी इक्षुदंडु ।
पाळितया गोडु । ^३गालितया कडु । ^४नव्हे चि जेंवी ॥ २०० ॥
अरिमित्रीं तैसा । अर्जुना जया भाव ऐसा । मानापमानीं सारिसा । होतु
जाये ॥ २०१ ॥ ^५तिहीं ऋतूं समान । जैसें कां गगन । तैसें एक चि
मान । शीतोष्णीं जया ॥ २०२ ॥ दक्षिण उत्तर मारुता । मेरु जैसा
पांडुसुता । तैसा सुखदुःखप्राप्तां । मध्यस्थु जो ॥ २०३ ॥ माधुर्यें
चंद्रिका । सरिसी रायां रंका । तैसाचि जो सकलिकां । भूतां समु
॥ २०४ ॥ अघवेया * जगा एक । सेव्य जैसें उदक । ^६तैसें जयाते
लोक । ^७आकांक्षिती ॥ २०५ ॥ जो सबाह्यसंग । सांडोनियां लग ।
^८एकाकी असे आंग । आंगीं सूनी ॥ २०६ ॥

तुल्यनिंदास्तुतिमौनी संतुष्टो येनकेनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

जो निंदेतें नेघे । ^९स्तुति न श्लाघे । आकाशा न लगे । लेपु जैसा
॥ २०७ ॥ ^{१०}तैसें निंदे आणि स्तुती । मानु करुनि एक पांती ।
^{११}विचरे प्राणवृत्ति । जनीं ^{१२}वनीं ॥ २०८ ॥ साच लटिकें दोन्हीं । ^{१३}न
बोलैल मौनिं । जे भोगितां उन्मनी । ^{१४}आरायेना ॥ २०९ ॥ जो यथा-

१ परि-रा. २ वृक्षु दे जैसा-सा. ३ गालितेया ही तो चि पाडु-रा. ४ येकुचि
गा-रा. ५ साइं-रा. * हा शब्द राजवाडेप्रतीत नाही. ६ तैसे जयाते तीन्हीं लोक-
मा. ७ आसंसीति-रा. ८ एकाकी असंगु-रा. ९ स्तुतितें-रा. १० तैसा-रा.
११ विचारें प्राणप्रवृत्तीं-रा. १२ मौनीं-रा. १३ बोलोनि न बोले जाला मौनी-मा.
१४ आराय ना-रा.

लामेनि तोखे । अलामे न पारुखें । पाउसेवीण न सुके । समुद्र जैसा
 ॥ २१० ॥ आणि वायूसि एके ठायीं । बिदार जैसे नाहीं । तैसा न
 धरीचि केंहीं । ^१आश्रयो जो ॥ २११ ॥ हें विश्वचि माझें घर । ऐसी
 मति जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर । आपण जाला ॥ २१२ ॥
 मग याहिवरी पार्था । माझां भजनीं आस्था । तरी तयातें मी
 माथां । मुकुट करीं ॥ २१३ ॥ उत्तमासि मस्तक । खालविजे
 हें काइ कौतुक । परि मानु करिती ^२तिन्ही लोक । पाय-
 चणिया ॥ २१४ ॥ तरि श्रद्धावस्तुसी आदरु । करितां जाणिजे प्रकारु ।
 जरी होय श्रीगुरु । सदाशिव ॥ २१५ ॥ परि हें असो आतां । महेशातें
 चानितां । आत्मस्तुति होतां । संचार असे ॥ २१६ ॥ या लागीं हें
^३नव्हे । म्हणितले रमानाहें । अर्जुना मी वाहें । शिरीं । जयातें ॥ २१७ ॥
 जे पुरुषार्थसिद्धि चौथी । घेऊनि आपुलां हातीं । रिगाला भक्तिपंथीं ।
 जगा देत ॥ २१८ ॥ कैवल्याचा अधिकारी । मोक्षाची सोडीबांधी करी ।
 कीं जळाचिया परी । तळवट घे ॥ २१९ ॥ म्हणौनि गा नमस्कारुं ।
 तयातें ^४आम्हीं ^५माथा मुकुट करुं । तयाची टांच धरुं । ^६हृदयीं आम्हीं
 ॥ २२० ॥ तयाचिया गुणांची लेणीं । लेववूं आपुलिये वाणी । तयाची
 कीर्ति श्रवणीं । ^७आइकों आम्हीं ॥ २२१ ॥ तो पहावा हे डोहळे ।
 म्हणौनि अचक्षुसि मज डोळे । हातींचेनि ^८लीलाकमळें । पूजूं तयातें
 ॥ २२२ ॥ दोंवरी दोनी । भुजा आलों घेउनी । आलिंगावेया लागौनि ।
 तयाचें आंग ॥ २२३ ॥ तया संगाचेनि सुरवाडे । मज ^९विदेहा देह
 धरणें घडे । किंबहुना आवडे । निरुपमु ॥ २२४ ॥ तेणेंसीं आम्हा मैत्र ।

१ आश्रो-मा. २ हा शब्द राजवाडेप्रतीत नाही. ३ हा शब्द राजवाडेप्रतीत
 नाही. ४ हे शब्द राजवाडेप्रतीत नाहीत. ५ टांक-रा. ६ कंठि-रा. ७ आम्ही
 लेऊं-मा. ८ करकमळें-रा. ९ आम्हां-रा. १० हा शब्द राजवाडे प्रतीत नाही.

एथ काइसें विचित्र । परि तयाचें चरित्र । आइकती जे ॥ २२५ ॥ तेही
 प्राणापरौते । आवडती हें निरुते । जे भक्तचरित्रातें । प्रशंसिती ॥ २२६ ॥
 जें हें अर्जुना साद्यंत । सांगितलें प्रस्तुत । भक्तियोग समस्त । योगरूप
 ॥ २२७ ॥ जे मी प्रीति करीं । कां मनीं शिरसा धरीं । एवढी थोरी । जया
 स्थिती ये ॥ २२८ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धाणा मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

ते हे गोठी रम्य । ^१अमृतधारा धर्म्य । ^२करिती प्रतीतिगम्य । आइकौनि
 जे ॥ २२९ ॥ तैसी चि श्रद्धेचेनि आदरें । जयांचा ठायीं विस्तारें ।
 जीवीं जया थारे । जे अनुष्ठिती ॥ २३० ॥ परि निरूपिली जैसी ।
^३तैसीची स्थिति मानसीं । मग सुक्षेत्रीं जैसी । पेरणी जाली ॥ २३१ ॥
^{*}परि मातें परम करुनि । इये अर्थीं प्रेम धरुनि । हेंचि सर्वस्व
 मानूनि । घेती जे पै ॥ २३२ ॥ पार्था गा जर्गी । तेचि भक्त तेचि
 योगी । उत्कंठा तयांलागीं । ^४अखंड मज ॥ २३३ ॥ ते तीर्थ ते क्षेत्र ।
 जर्गी तेचि पवित्र । भक्तिकथेसि मैत्र । जेयां पुरुषां ॥ २३४ ॥ आम्हीं
 करूं तेयाचें ध्यान । ते आमुचें देवतार्चन । ते वांचूनि आन ।
 गोमटें ^५नाहीं ॥ २३५ ॥ तेयाचें आम्हां व्यसन । तें आमुचें ^६निधि-
 निधान । किंबहुना समाधान । ते मिळती तें ॥ २३६ ॥ पै प्रेमळांची
 वार्ता । जे ^७अनुवादती पांडुसुता । ते ^८मानूं परमदेवता । आपुली

१ भक्तिचरित्रातें-रा. २ आसंसीति-रा. ३ भक्तियोगसंमत-रा. ४ अमृता-
 धारधर्म्य-रा. ५ प्रेरीति-रा. ६ तारि श्रद्धा करुनि आदरें-रा. ७ तिया स्थिति
 रमत मानसि-रा. * ही ओवी राजवाडेप्रतीत नाही. ८ भक्तु तो चि योगी-रा.
 ९ सदा-रा. १० न मनु-रा. ११ हा शब्द राजवाडेप्रतीत नाही. १२ अनुमोदित
 -रा. १३ देखों-रा.

३आम्हीं ॥ २३७ ॥ ऐसें निजजनानंदें । तेंणें जगदादिकंदें । बोल्लिं
मुकुंदें । संजयो म्हणे ॥ २३८ ॥ राया जो २निर्मळु । निष्कळु लोक-
कृपालु । शरणागतप्रतिपालु । शरण्यु जो ॥ २३९ ॥ जो धर्मकीर्तिधवलु ।
अगाधदातृत्वे सरळु । अतुलबळें प्रबळु । बळिबंधनु ॥ २४० ॥ जो
सुरसाह्यशीळु । लोकलालनलीळु । प्रणतप्रतिपालु । हा खेळ जयाचा
॥ २४१ ॥ जो भक्तजनवत्सळु । प्रेमळजनप्रांजळु । सत्यसेतु सरळु ।
कलानिधि ॥ २४२ ॥ तो कृष्णजी वैकुंठीचा । चक्रवर्ती निजांचा ।
सांगतुसे, येरू दैवाचा । ऐकतुसे ॥ २४३ ॥ आतां यावरी । निरूपिती
परी । संजयो म्हणे अवधारीं । धृतराष्ट्रातें ॥ २४४ ॥ तेचि रसाळकथा ।
मन्हाटिया प्रतिपथा । आणिल आतां । अवधारि जो ॥ २४५ ॥
ज्ञानदेवो म्हणे तुम्ही । संत वोळगावैति आम्हीं । हें पढविलों जी स्वामी ।
निवृत्तिदेवीं १३ ॥ २४६ ॥

इति श्रीभावार्थदीपिकायां ज्ञानदेवविरचितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

॥ शुभं भवतु ॥

१ जैसी-रा. २ निजनिर्मळु-रा. ३ शरणागता स्नेहाळु-रा. ४ अतिबळु प्रबळु -रा.
५ सुरसाह्यें सील-रा. ६ हा शब्द राजवाडेप्रतीत नाही. ७ हा शब्द राजवाडेप्रतीत
नाहीं. ८ सकल-रा. ९ सांघे-रा. १० प्रतीतीपंथा-रा. ११ हें मीं-रा. १२ पढ-
विलां-रा. १३ नाथें-रा.

टीपा व स्पष्टीकरण

ज्ञानेश्वरांच्या नित्याच्या परिपाठाप्रमाणें, याही अध्यायांत पहिल्या १९ ओंव्या, प्रास्ताविक स्वरूपाच्या आहेत. पहिल्या ९ ओंव्यांत, गुरुकृपादृष्टीच्या महिम्याचें वर्णन केलें असून, पुढील १० ओंव्यांत आपली मराठी रचना सर्वगुणमंडित व्हावी, अशी गुरुकृपादृष्टीची त्यांनीं प्रार्थना केली आहे. गुरुकृपादृष्टीची ही विनवणी ज्ञानेश्वरांचे गुरु, त्यांचेच वडील वंधु निवृत्तिनाथ, यांना अनुलक्षून केली आहे, हें निराळें सांगण्याचें कारण नाही.

ओ. १, शुद्धे—गुरुकृपादृष्टि म्हणजे गुरु, हे परब्रह्मस्वरूप असल्यामुळें, परब्रह्माचीं सर्व लक्षणे गुरूंना लागू पडतात. परब्रह्म हें निर्मल, उपाधिरहित अतएव शुद्ध आहे, तद्वतच गुरु किंवा गुरुकृपादृष्टि ही शुद्ध किंवा निर्मल आहे, असा भावार्थ. 'सिद्धे' असा दुसरा पाठ दिला आहे. पण परब्रह्माचें स्वरूप 'शुद्ध' या विशेषणानें जसें स्पष्ट होतें, तसें 'सिद्ध' यानें होत नाही. 'सिद्ध' ही एक अवस्था आहे, व विशेषतः साधकानें ब्रह्मप्राप्ति करून घेतली असतांच त्याला ही अवस्था प्राप्त होते. तात्पर्य 'सिद्ध' हें विशेषण परब्रह्मापेक्षां ती अवस्था प्राप्त करून घेणाऱ्यासच लावण्याची विशेष प्रथा आहे. शिवाय परब्रह्मास 'सिद्ध' म्हणण्यांतही कांहीं विशेष नाही. उदारे—शिष्याला सहज मोक्ष प्राप्त करून देणारी म्हणून. गुरुकृपेनें मोक्ष सहज प्राप्त आहे. अनवरत इ.—नित्य आनंदस्वरूप असणारी. परब्रह्माचें स्वरूप सच्चिदानंदमय आहे. पहा— 'आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कदाचन'—गीता. ओ. २, येथें सर्पदंशाचें रूपक केलें आहे. विषयव्याल—विषयरूपी सर्प. शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध यांना विषयपंचक म्हणतात. जुठी ताटी—मूर्च्छा उठत नाही. सर्पाच्या विषानें आलेली मूर्च्छा नष्ट होत नाही. ते—विषय. विषयरूपी सर्पदंश झालेला शिष्य, तुझ्या कृपादृष्टीनें विषमुक्त होतो. ओ. ३, ताप—आधिभौतिक, अध्यात्मिक व आधिदैविक असे त्रिविध ताप. प्रसाद इ.—आपल्या प्रसादरूपी जलाच्या लाटांनीं जर. तूं शिष्यावर पूर आणशील तर त्रिविध ताप त्याला कसे पोळूं शकतील ? व शोक तरी त्याला कसा जाळूं शकेल ? ओ. ४, योगसुख—पुढें हठयोगाचें वर्णन आल्यामुळें, 'योग' याचा अर्थ हठयोग किंवा पातंजलयोग असाच घेणें योग्य होईल. अर्थात् या योगांत जें सुख प्राप्त होतें, तें समाधि-अवस्थेंतील होय. म्हणून योगसुख =

समाधिसुखं, ब्रह्मसाक्षात्कारसुखं. सोहंसिद्धि—आत्मा व परमात्मा यांचें ऐक्य साधावें, ही शिष्याची हौस तूं पुरवितोस. गुरुकृपेनें आत्मा हाच परमात्मा हें ज्ञान होतें. लळे पाळणें—हौस पुरविणें. ओ. ५, गुरु व शिष्य यांचें नातें, मातापुत्रा-प्रमाणें असल्यामुळें, पुढील दोन तीन ओंव्यांतील रूपकें त्या नात्यास अनुसरून वात्सल्यदर्शक अशीं आहेत. आधारशक्ति इ.—मनुष्यशरीरांतील पाठीच्या कण्यांत ज्या ज्ञानतंतूच्या रज्जू आहेत, त्यांना पिंगला व इडा असें म्हणतात. या दोन रज्जूंमधील पोकळीस सुषुम्ना म्हणतात. या पोकळीच्या खालच्या टोंकांस जें ज्ञानतंतूचें चक्र आहे, व ज्यांत कुंडलिनी नांवाची प्राणशक्ति राहते, तेंच आधारचक्र होय. ही कुंडलिनी आदिशक्ति महामाया, नेहमीं सुप्तावस्थेंत असून तिलां आसन, बंध, मुद्रा इत्यादिकांनीं जागृत करणें हा हठयोगाचा हेतु आहे. सुषुम्ना नाडींत किंवा पोकळींत निद्रिस्त असलेली कुंडलिनी जागृत झाली म्हणजे, ती त्या नाडींतून वर वर जात अखेर ब्रह्मरंध्रापर्यंत जाते. सुषुम्ना हा कुंडलिनीचा वर जाण्याचा मार्ग आहे. या मार्गांत एकंदर आधारचक्र (गुदस्थानीं), स्वाधिष्ठान चक्र (लिंगास्थानाच्या वर, चार बोटे), मणिपूरचक्र (नाभिस्थानीं), अनाहतचक्र (हृदयस्थानीं), विशुद्धचक्र (कंठस्थानीं), आज्ञाचक्र (भ्रूमध्यावर) व सहस्रदल (मस्तिष्कांत), अशीं सात चक्रे आहेत. कुंडलिनी, सर्व चक्रे ओलांडून ब्रह्मरंध्राप्रत जाते, त्या क्रियेस षट्चक्रमेदन असें म्हणतात. हळूहळू आत्मा किंवा प्राण ब्रह्मांडीं कसा न्यावयाचा, त्या प्रक्रियेचेंच हें वर्णन आहे. आधारशक्तीच्या अंकीं—आधारचक्रावर अधिष्ठित असलेल्या कुंडलिनीच्या मांडीवर तूं कौतुकानें, प्रेमानें शिष्यास वाढवितेस, असें ज्ञानेश्वर गुरुकृपादृष्टीस अनुलक्षून म्हणतात. म्हणजे पर्यायानें आत्मा ब्रह्मांडीं नेण्याचा पहिला धडाच देणारा गुरु तूं आहेस, असें म्हणण्याचा त्यांचा आशय आहे. हृदयाकाशपालकीं—हृदयाच्या आकाशरूपी पाळण्यांत. हृदयस्थानीं अनाहतचक्र आहे, त्याच्या पाळण्यांत. कुंडलिनी अनाहतचक्राजवळ येतांच तेथें सुरू असलेले नाद ऐकूं येतात. पहा—“हें असो ते कुंडली । हृदया आंतु आली । तंव अनाहतांचा बोलीं । चावळे ते ॥”—ज्ञानेश्वरी, ६।२७४. प्राणवायु, हृदयांत प्रवेश करतांच प्रथम ॐकारनादाची प्रतीति होते. आकाशाचा गुण शब्द हा असल्यामुळें, येथें हा ध्वनि ऐकूं येतो. वत्साला मांडीवर वाढवून पाळण्यांत झोके दिल्यावर, पुढील ओंव्यांत त्याला ओवाळून ; या हातांत खेळणीं दिलीं आहेत.

ओ. ६, प्रत्यक्ज्योती—जीवात्मा. येथें मुलावरून म्हणजे शिष्यावरून जीवात्मा ओवाळला आहे; म्हणजे त्याचा जीवभाव नष्ट झाला असें वर्णन केलें आहे. जीवात्मा व परमात्मा भिन्न अशी जी शिष्याची समजूत होती, ती जाऊन गुरुकृपेनें त्यांचें ऐक्य त्याच्या ठिकाणीं बाणतें, व सोहंभाव प्रत्ययास येतो. 'करिसि' हें क्रियापद 'वोवाळणी' व 'खेळणी' या दोन्हीकडे घ्यावयाचें. मनपवनाची इ. —मन व प्राण यांचीं खेळणीं गुरु, शिष्याच्या हातीं देतो. हठयोगाच्या अभ्यासानें प्राण व मन यांच्यावर अंमल चालून ती केवळ हातचीं खेळणीं होतात. मनोल्याच्या अभ्यासानें चित्ताची एकाग्रता होते, व जसजसा मनोलय होईल, तसतसा वायु किंवा प्राण एका चक्रावरून दुसऱ्या चक्रावर जातो. यासच चक्रभेदन म्हणतात, हें वर सांगितलेंच आहे. रिद्धिसिद्धीची—हठयोग्यास अष्टसिद्धि प्राप्त होतात, व हीच बाळलेणीं किंवा अलंकार गुरु, शिष्याच्या अंगावर घालतो. वास्तविक साक्षात्काराच्या तुलनेनें या रिद्धिसिद्धीची मातब्बरी नाही. रिद्धि=समृद्धि, संपत्ति. सिद्धि=(१) अणिमा (२) महिमा (३) लघिमा (४) इंद्रियजय (५) श्रुतदृष्टप्रकाश (६) ईशित (७) वशित (८) इच्छितप्राप्ति, अशा आठ महासिद्धी होत. ओ. ७, सतरावियेचें स्तन्य—पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें, पांच प्राण व सोळावी बुद्धि, यांचा लिंगदेह झाला असून, आत्म्याचें प्रतिबिंब किंवा आत्मज्योति हा सतरावा पदार्थ आहे. मागें सहा चक्रे असणारी जी सुषुम्नेची पोकळी सांगितली, तिलाच चित्ताकाश म्हणतात, व शेवटचें सातवें जें सहस्रदलकमल, तें ज्या मेंदूच्या पोकळींत राहतें, तिला चिदाकाश म्हणतात. कुंडलिनी शक्ति चिदाकाशांत प्रवेश करतांच भ्रुकुटी-मध्यावर असणारें चंद्रामृताचें तळें थोडें उपडें होतें, व तळ्यांतील अमृत, कुंडलिनीच्या तोंडांत पडतें. पहा—“तंव वरिली कडौनि ढालें । चंद्रामृताचें तळें । कानवडौनि मिले । शक्तिमुखीं ॥” ज्ञा. ६।२४७. हेंच सतरावियेचें (स्तन्य) स्तनपान होय. गुरुकृपेनें शिष्याला षट्चक्रभेदन करतां येऊन चित्ताकाशांतून कुंडलिनीचा म्हणजे प्राणाचा प्रवेश, चिदाकाशांत—मेंदूतील ब्रह्मरंध्रांत—करतां येतो. या मार्गांत भ्रूमध्यावर जें चंद्रामृताचें तळें आहे, अशी कल्पना आहे, त्यांतील अमृतानें शिष्याचें किंवा साधक योग्याचें शरीर अमृतमय होतें. आई ज्याप्रमाणें वत्सास स्तनपान देऊन पुष्ट करते, तद्वतच गुरु शिष्यास वरील अमृतपानाचा लाभ देऊन अमर करतो. ह. भ. प. पांगारकर यांनीं, जोगा परमानंदाचें गुरुगुडीवरील एक मार्मिक पद देऊन, त्याचा अनुवाद करणारें, योगी त्र्यंबकशास्त्री खरे यांचें पत्र आपल्या 'मराठी वाङ्मयाचा

इतिहास, खंड १, पृष्ठ ६५० वर उद्धृत केले आहे. त्यांत सत्राव्या जीवनकलेचें विवरण थोडें निराळें दिलें असल्यानें, त्याचा कांहीं भाग येथें देत आहें. “भ्रुकुटी-मध्यांत म्हणजे आज्ञाचक्रांत त्रिकुटी तप्तहेमाप्रमाणें परमात्मरूप आहे. त्या प्रकाश-रूपाच्यावर त्रिकूटचक्र आहे. या त्रिकूटाचलाच्या शिखरावरून सत्राव्या जीवनकलेचें उदक प्राप्त होऊन योगी इच्छामरणी होतात. चंद्र जसा एका कलेनें वाढत जातो, त्याप्रमाणें जीवचंद्राच्या जन्मापर्यंत सोळा कळा होतात, त्या अशा :—१. आकाश, २. वायु, ३. अग्नि, ४. आप, ५. औषधि, ६. अन्न, ७. रेत, व मातेच्या उदरांत नऊ महिनेपर्यंत नऊ कळांनीं जीव वाढत जातो त्या. याप्रमाणें १६ कळांचा पूर्ण जीवचंद्र उदयाला येतो, व अशा या जीवाचे गुरुकृपेनें अगर योगमार्गातील खेचरी मुद्रेनें बाहेरचे श्वास बंद होऊन, भ्रूमध्यापासून हृदयापर्यंत श्वास चालतात. श्वास बाहेर न गेल्यानें प्राणगतीचा रोध होतो, व अशा वेळीं जिह्वा भ्रूमध्याच्या जवळ गेल्यामुळे, पडजिभे-जवळ आंतील चित्रिणीपासून निघालेले अमृत परस्पर उदरांत जातें. बाह्य श्वोसो-च्छ्वास बंद होत असल्यानें जीवनक्षय होत नाही. अशा प्रकारची सतरावी जीवन-कला योग्यांना साध्य झाल्यानें ते इच्छामरणी होऊन जातात.” या विवरणांत जीवनसंवर्धक नित्याच्या सोळा कळांचे वर्णन देऊन, इच्छामरण देणारी सतरावी विशिष्ट अशी जीवनकला सांगितली आहे. प्रस्तुत ‘सतरावियेचें स्तन्य’ या ज्ञानेश्व-रांच्या पदांचा अर्थ या विवरणानेंहि चांगला लागतो. याकडे माझे लक्ष वेधल्याबद्दल डॉ. शं. दा. पेंडसे यांचा मी आभारी आहे.

अनाहताचा हल्लर—हृदयस्थचक्रास अनाहत चक्र म्हणतात. येथेंच मनाचें वास्तव्य आहे. कुंडलिनी किंवा प्राण येथें आला कीं, प्राण व मन यांचा लय किंवा ऐक्य होऊन, श्रोत्रेंद्रियाच्या ठिकाणीं विशिष्ट प्रकारचे ध्वनि उत्पन्न होतात. यांनाच अनाहत ध्वनि असें म्हणतात. जसजसें हे चक्रभेदन होईल, तसतसे हे दशनाद उत्पन्न होऊं लागतात. हे नाद, उँकाराचेच वाचक असून, त्यांच्या अनुसंधानानें साधकास परब्रह्मस्वरूपीं लीन होतां येतें. आत्मा किंवा प्राण ब्रह्मांडाला पोचेंपर्यंत म्हणजे समाधि लागेपर्यंत जे नाद ऐकू येतात, तेंच एक हल्लर=अंगाईगीत. गुरुकृपेनें शिष्याला समाधिरूपी निद्रा येते, त्यावेळीं अनाहत-ध्वनीचें अंगाईगीत त्यांस ऐकावयास मिळतें. शिष्याला गुरुकडून योगमार्गाचें इत्थंभूत अनुभवज्ञान मिळतें, असें तात्पर्य. समाधिवोधें—ब्रह्मसाक्षात्कारामुळे होणारी जी समाधिअवस्था तीच शिष्याची झोंप. बुझावुनी—समजूत घालून. गुरुशिष्यावर,

१०८३५

वर जें मातापुत्राचें रूपक केलें आहे, तें पूर्ण व यथार्थ आहे. ओ. ९, सांडली नसंडी तुझी-मीं तुझी सावली सोडणार नाहीं, पाठ सोडणार नाहीं. ओ. ९, १२८ येथें गुरुकृपादृष्टीचा महिमा वर्णिला आहे. ज्याच्यावर सद्गुरूची कृपादृष्टि होते, तो सर्व विद्यारूपी सृष्टीचा ब्रह्मदेव होतो. अनेक विद्या उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगीं येतें. ओ. १०, गुरुकृपादृष्टीला येथें 'जगदंबा' असें संबोधिलें आहे. निजजनकल्पलता-आपल्या भक्तांचें इच्छित पुरविणारी कल्पलताच. ज्ञानेश्वरांनीं या ओवींत गुरुजवळ हा ग्रंथ रचण्याची अनुज्ञाच मागितली आहे.

ओ. ११, ज्ञानेश्वर ग्रंथ रचतात, पण त्याच्या सरसतेचें किंवा सालंकृततेचें श्रेय ते आपल्या गुरुसच देतात. कर्ता सवरता सर्व गुरु, आपण केवळ निमित्तमात्र, अशी ज्ञानेश्वरांची विनयाची भूमिका आहे. नवरस इ.—साहित्यांतील शृंगार-वीरादि नवरसाचे सागर तूंच माझ्या काव्यांत निर्माण कर. उचितरत्नांचें—रसानुकूल शब्दार्थालंकारांचें आगर = खाणी. सागरांतच रत्नाच्या खाणी असावयाच्या. भावार्थाचे-भाव व अर्थाच्या उदात्ततेच्या किंवा उन्नतपणाच्या दृष्टीनें त्यांना गिरिवर म्हणणें योग्य आहे. निफजवी—निपजवी, उत्पन्न कर. ओ. १२, ज्ञानेश्वरांपूर्वीं अध्यात्मज्ञान मराठींत कोणीं सांगितलें नव्हतें. ज्ञानेश्वरांचा हा प्रथम प्रयत्न होता, म्हणून आपल्याकडून ही अपूर्व गोष्ट करीव, अशी गुरुची ते प्रार्थना करतात. देशियेचिया—देशी भाषेच्या, मराठी भाषेच्या जमिनींत साहित्यरूपी मोन्याची खाण तूं (गुरु) माझ्याकडून उघड. विवेक इ.—नित्य काय, व अनित्य काय, हें समजून देणाऱ्या ज्ञानरूपी वेलीची माझ्याकडून लागवड कर. सैंध—बहुत. ओ. १३, बागवगीच्याचें रूपक, पुढें चालूं केलें आहे. संवाद इ.—संवादरूपी फळाचे ढीग. गीता हा ग्रंथ संवादरूप असल्यामुळें, ज्ञानेश्वरीचें स्वरूपही तसेंच राहणार. प्रमेयाची—वेदांतसिद्धांताची. लावीं म्हणें—लाव असें म्हण. मला हीं उद्यानें लावण्यास अनुज्ञा दे. गहनें—दाट. या संवादात्मक ज्ञानेश्वरी ग्रंथाच्या द्वारा माझ्याकडून तूं जगापुढें वेदांतसिद्धांतांची मांडणी करीव. ओ. १४, आतां उत्तम उद्यान तयार करतांना त्याला विघातक अशा गोष्टींचा तूंच नाश कर, असें ज्ञानेश्वर गुरुस विनवितात. पाखांडाचें इ.—नास्तिक मताच्या दऱ्या. दरकूटे—दऱ्या. पहा—'जरी न भरे पोटा । तरी सेवूं दरकूट'—तुकाराम. वागवाद-शब्दच्छल. अब्हाटें—आडवाटा. ग्रंथ रचीत असतां नास्तिकपणा, शब्दच्छल, व कुतर्क यांचा अडथळा होण्याचा संभव असतो, तो घालवून माझी

रचना तूं दोषरहित कर. मी जर वाहवलों तर मला मार्गावर आण, असा भावार्थ. ओ. १५, सरतें करी—ग्राह्य कर. पहा.—‘तुका म्हणे माती । केली कस्तूरीनें सरती’—तुकाराम. श्रीकृष्णाचें गुणवर्णन करण्यास मला पात्र कर. अर्थात् ग्रंथकाराचे सर्व गुण माझ्या ठिकाणीं येतील असें कर. श्रवणाचिये राणिवे बैसवी—श्रोत्यांना श्रवणसुखाच्या राज्यावर बसव. माझ्याकडून अशी ग्रंथ-निष्पत्ति घडव कीं, श्रोत्यांना ती ऐकून आनंदच व्हावा. राणीव—राज्यसुख.

ओ. १६, आपला ग्रंथ मराठींत व्हावा, याबद्दल ज्ञानेश्वरांचा कसा कटाक्ष आहे पहा. ब्रह्मविद्येचा, वेदांताचा सुकाळ पूर्वी मराठींत झालाच नव्हता. सुखचिवरि—आत्मसुखाचें. ‘वरि’ हें उभयान्वयी अव्यय असून त्याचा अर्थ, ‘शिवाय, तशांत, आणखी असें कीं,’ असा होतो. जगांत मराठी भाषेच्या द्वारां आत्मसुखाच्या देण्याघेण्याचा व्यापार व्हावा. ऐहिक सुखाकडे जगाचें लक्ष न लागतां, आत्मसुखाकडे लागावें. ओ. १७, तुझ्या प्रेमाचा पदर किंवा पाखर माझ्यावर घालशील तर मी, ही ग्रंथनिष्पत्ति करीन. तुझ्या कृपेच्या पाठवळानें मला अधिक उत्साह येईल. ओ. १८, या विनवणीवरून गुरुकृपादृष्टीनें शिष्य-ज्ञानदेवाकडे पाहिलें. गीतार्थेसीं उठीं—आतां गीतार्थांसहित ऊठ. गीतार्थ एकदम सुहं कर. जास्त बोलूं नको. ओ. १९, गुरुनें कामास सुरवात कर, असें म्हणणें म्हणजे त्या कामांत यश मिळणार, हें निराळें सांगावयास नको. गुरुची प्रारंभ करण्याची आज्ञा म्हणजे शिष्यास तो महाप्रसादच होय. सविया—तत्काल. प्रबंधु—गीताटीका ज्ञानेश्वरी. अवधान दीजे—श्रोत्यांना उद्देशून ज्ञानेश्वर म्हणतात, त्यांच्या अवधानाची ते अपेक्षा करतात.

(श्लोक १) गीतेच्या दहाव्या व अकराव्या अध्यायांत अनुक्रमें विभूतियोग व विश्वरूपदर्शन यांचें विवेचन झालें. आपल्या विश्वरूपाच्या ठिकाणीं स्थिरचित हो, असें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सांगितलें. अर्जुनाला तर देवाच्या सगुणस्वरूपाचीच संवय व गोडी होती. या दोन उपासनांच्या तारतम्याविषयीं अर्जुनाचें मन थोडें भांबावून जाऊन, कोणती उपासना श्रेष्ठ याबद्दल श्रीकृष्णाला पुनः त्यानें प्रश्न विचारला आहे. वाराव्या अध्यायाचा आरंभ येथूनच होतो.

ओ. २०, सोमवंश इ०—अर्जुन चंद्रवंशी. आपल्या वंशाची केवळ विजयपताकाच. ओ. २१, अवधारिलें—हें क्रियापद प्रश्नार्थक घेतलें पाहिजे. ऐकलें कां? (मी काय, म्हणतो तें?). मागील अकराव्या अध्यायांत देवांनीं

अर्जुनास विश्वरूपदर्शन दाखविलें. पण तें अद्भुत व नवीन असल्यामुळें, त्याला त्याचें भय वाटलें. ओ. २२, शिवाय अर्जुनाला श्रीकृष्णाच्या नित्याच्या सगुण साकारस्वरूपाची रोजची संवय व आवड. या सुंदर श्यामल स्वरूपापुढें विश्वरूपासारख्या निर्गुण निराकार स्वरूपाची गोडी त्याला कशी वाटणार? सोय धरिली जीवें—‘मी त्याचाच आश्रय-आधार (सोय) घेतला. ‘पण असे करूं नको’ म्हणून तुम्हींच मला निषेधलेंत.’ आपल्या शाश्वत स्वरूपाच्या ठिकाणींच अर्जुनाची बुद्धि स्थिर व्हावी, असें श्रीकृष्णांना वाटणें, साहजिक होतें. ओ. २३, परमेश्वरानें एकदां साकार व एकदां निराकार स्वरूप धारण केलें, तरी तो एकच आहे. सगुणोपासनेनें परमेश्वराचें साकारस्वरूप तर निर्गुणोपासनेनें त्याचें निराकार विश्वस्वरूप प्राप्त होतें. या दोन उपासनांनाच अनुक्रमें भक्ति व योग अशीं दुसरीं नांवां आहेत. ओ. २४, परमेश्वरस्वरूपीं विलीन होण्याचे हे दोन मार्ग आहेत. दारवंठा—(तृ.) उंबरठ्यानें. सगुणनिर्गुणोपासनांच्या द्वारांपैकीं, कोणत्याही एकानें वैकुंठांत म्हणजे श्रीकृष्णस्वरूपीं शिरतां येतें. येथ—वैकुंठांत. श्रीकृष्णस्वरूपीं. वैकुंठ हें श्रीकृष्णाचें वसतिस्थान असल्यानें, मालकाबद्दल त्याच्या वसतिस्थानाचीच योजना कवीनें लक्षणेनें केली आहे. रिगणें—शिरणें. या दोनी उपासनांनीं साध्य होणाऱ्या साध्याच्या ऐक्याची अर्जुनाला पूर्ण जाणीव आहे. पण ईश्वराच्या आपल्या आवडत्या सगुणस्वरूपाच्या समर्थनार्थ तो थोडा युक्तिवाद पुढील आंब्यांत करीत आहे. सगुणस्वरूप हें लहान, थोडा वेळ टिकणारें, तर विश्वरूप हें, जगव्यापक व शाश्वत, हें कवूल. पण दोन्हीहि रूपें जर एकाच परमेश्वराचीं, तर शितावरून भाताची परीक्षा या नात्यानें, एका सगुणस्वरूपावरून दुसऱ्या विश्वरूपाची गोडी व सामर्थ्य कळण्यासारखी नाहीं काय? असा अर्जुनाचा प्रश्न असून, तत्समर्थनार्थ तो दृष्टांत देत आहे. ओ. २५, पै = निश्चयार्थक अव्यय. वानी—कस. श्या—(‘शं’ याचें मामान्यरूप.) = शंभरास. पहा—‘श्यां नये सहस्रां नये । लक्षकोडी लागीं नये ।’—तुकाराम. तूका—तूक = वजन. वाला—वाल = तीन गुंजभार वजन. व्यवहारांत हें, दोन किंवा अडीच गुंजभार धरतात. (महाराष्ट्र शब्दकोश). शंभर भार वजनाच्या धातूंत जो कस, तोच त्यापासून निराळें काढलेल्या तीन गुंजभार वजनाच्या धातूंतही असतोच. याच न्यायानें एकदेशी म्हणजे अल्पव्यापी असणारें तुझें सगुणरूप, व विश्वव्यापक असणारें तुझें निर्गुण किंवा अव्यक्तरूप, यांची सारखीच योग्यता आहे. सरिसा—(सदृश) सारखें. पाडु—योग्यता. सगुणरूप

हैं, ईश्वराच्या विश्वरूपांचा एक भाग असल्यामुळं, त्याचा कस किंवा गुण सारखाच असणार, असं अर्जुनाचें म्हणणें. ' पाडु न देखे ' हा राजवाढ्यांचा पाठ स्वीकारल्यास त्याचा अर्थ, ' त्याची योग्यता आपण सारखी पहात नाहीं काय ? ' असा प्रश्नार्थक करावा लागतो.

ओ. २६, येथें अर्जुनानें दुसरा दृष्टांत दिला आहे. सामर्थ्याची थोरी—अमृताच्या समुद्रांत जें अमर करण्याचें मोठें सामर्थ्य अनुभवास येईल, तेंच त्या समुद्राच्या लाटेंतून चूळभर अमृत घेतल्यानें प्रत्ययास येईल. ओ. २७, हे—मोठ्या पदार्थांतून निराळ्या काढलेल्या त्याच्या भागांत मूळ पदार्थाचे गुण असतात, (त्यावरून विश्वरूपाचा जो एक भाग असं तुमचें सगुणस्वरूप, त्यांतही मूळ विश्वरूपाचे गुण असणारच. तें सामर्थ्यांत किंवा योग्यतेंत कमी पडणार नाहीं.) अशी माझी समजूत. किर—निश्चयार्थक अव्यय. प्रतीति इ.—माझा अनुभव तर खरोखर तसाच आहे. विश्वरूपदर्शनानें जें बुद्धीचें साम्य मिळतें, तें मला तुमच्या सगुणरूपानेंहि मिळालें आहे. आथि (अस्ति)—आहे. निरुती—खरी. परि इ.—म्हणूनच मला तुम्हांला विचारावयाचें आहे. योगपती—शिष्याला जीवपरमात्मसंगम घडवून देणारा (श्रीकृष्ण). योग = जीवपरमात्मसंयोग. ओ. २८, नावेक-क्षणभर. तुम्हीं जें विश्वरूप थोडा वेळ धारण केले, तें खरें कीं आपली मजा म्हणून, हें समजून घेण्यासाठीं मी तुम्हांला विचारतां आहे. कवतिक-कौतुक, गम्मत. ओ. २९, तर आतां ज्या भक्तानें आपलीं सर्व कमें तुम्हांला अर्पण केलीं आहेत, किंवा ज्याला तुमच्यावांचून दुसरें श्रेष्ठ असं कांहीं नाहीं, व तुमच्या भक्तीला ज्यानें आपले सर्व मनोधर्म विकून टाकले आहेत, किंवा अर्पण केले आहेत. ओ. ३०, सर्व प्रकारांनीं तुला हृदयांत सांठवून जे भक्त तुझी उपासना करतात. ओंव्या २९-३०, यामध्यें भक्ताची स्थिति सांगितली. पुढील ३१-३२ ओंव्यांत, योग्यांची स्थिति वर्णन करून, भक्त व योगी या दोघांपैकीं खरा योग कोणी जाणला, असा अर्जुनाचा भगवंतास प्रश्न आहे.

ओ. ३१, आणि जें तुमचें विश्वरूप अकाराच्याही पलीकडे आहे. वाणीला बोलून किंवा वर्णून सांगण्यासही जें कठिण, व जी वस्तु (तुझें अव्यक्तरूप) कशासारखीहि नाहीं. कानडें—कठिण. सांगडें—सारखें. वैखरी—जिच्या योगानें शब्द स्पष्ट उमटतात; अशी चतुर्विध वाचेंतील चौथी वाचा. ओ. ३२, तें-तें

सुमचें अक्षर-अविनाशी, अव्यक्तस्वरूप, जें अमुक देशस्थित आहे, म्हणून सांगतां येत नाहीं. म्हणजे जें देशकालातीत आहे. 'सोहं' या महावाक्यानें हठयोगी ज्याची उपासना करतात. अर्जुनानें वर, भक्त व योगी यांपैकीं साम्ययोग कोणी उत्तम जाणला असें विचारल्यामुळें, या ओंवींतील 'योगिये' हा राजवाड्यांचाच पाठ युक्त चाटतो. ओ ३३, येरयेरामाजि—योगी व भक्त या परस्परांमध्ये. योग—आत्मापरमात्मासंयोग. भगवान् आतां दुसऱ्या श्लोकांत अर्जुनाला आपला निर्णय देतात. आपल्या ठिकाणीं मन ठेवून परमश्रद्धेनें आपली उपासना करणाऱ्या भक्तासच त्यांनीं युक्ततम म्हटलें आहे. ओ. ३४, किरीटी—अर्जुन. (श्लोक २). यामध्यें आपल्या ठिकाणीं मन ठेवून परमश्रद्धेनें जे आपली उपासना करतात, ते आपणास अभिमत आहेत, असें भगवान् सांगतात.

ओ. ३५, येथें भक्त, ईश्वराची अनन्यभावानें उपासना कशी करतात, याचें एका सुंदर पण यथार्थ उपमेनें वर्णन केलें आहे. उपकंठीं—जवळ. अस्ताचलास जाणाऱ्या सूर्यबिंबामागून त्याचे किरणही जसे त्यांस अनुसरतात. ओ. ३६, तद्वतच जे भक्त सर्वेंद्रियांसह माझ्या ठिकाणीं चित्त ठेवून रात्र किंवा दिवस असा भेद न करतां, माझी उपासना करतात. सूर्याशीं किरणांचें जसें साहचर्य आहे, तसें माझ्याशीं माझ्या भक्ताचें असतें. सूनि—ठेवून. ओ. ३७, टाकिलेयांहि—टाकणें = पावणें. पहा—'हंसमंडळें, मेघमंडळें । देव गंधर्वांची स्थळें । उल्लंघूनी सुकृतबळें । अमरावती टाकिली.' ॥—मुक्तेश्वर, वनपर्व ५।१८. पण समुद्राला पावल्यावर किंवा मिळाल्यावरसुद्धां गंगेचा मागून येणारा प्रवाह जोराचा असतो, तसाच ईश्वरैक्य होऊनही ज्याच्या प्रेमभावाला किंवा भक्तीला भरच चढतो. ज्ञानेश्वरांनीं येथें ज्ञानी भक्ताचाच प्रस्ताव केला आहे. यावा—आगमन (प्रवाह), डौल. पहा—'तथापि यावा इस फार यावा'—सामराज रुक्मिणीहरण. पडिभर—भर, आधिक्य. ओ. ३८, चढों लागे—अधिक वाढूं लागतें. दूणेवरि—तशी पूर्वीच्या श्रद्धेच्या दुपटीपेक्षांही जास्त ज्यांची श्रद्धा आतां दिसून येते. दूणे—दुप्पट. ओ. ३९, आपणपें मज देत—आपणा स्वतःस मला देतात, अर्पण करतात. पें—स, ला, तें, अशा द्वितीयार्थीं, उपयोगांत असलेलें अव्यय. ईश्वराला स्वतःस अर्पण करणाऱ्या भक्तासच, भगवान् परम योगयुक्त म्हणतात. (श्लोक ३). यांत अव्यक्त परब्रह्माचें व त्याची उपासना करणाऱ्यांचें वर्णन आलें आहे. ओ. ४०, येर-दुसरे भक्ताव्यतिरिक्त जे हठयोगी. आरूढौनि

इ.—सोऽहं अशा ऐक्यभावनेवर स्वार होऊन, सोऽहंभावाची पायरी ओलांडून जे निराकार व अविनाशी अशा ईश्वराच्या अव्यक्त स्वरूपासच घट्ट धरून बसतात.

ओ. ४१, अव्यक्त परब्रह्माचें वर्णन करतात. नखी—टांकी. ज्या अव्यक्त स्वरूपाच्या ठिकाणीं मनाची टांकी चालत नाही, किंवा बुद्धीचाही शिरकाव होत नाही, तें इंद्रियाजोगें—इंद्रियगम्य होईल काय ? तें अव्यक्त स्वरूप मनबुद्धि-इंद्रियातीत आहे, असा भावार्थ. ओ. ४२, कुवाडें—अवघड. ज्याला रूपच नाही, त्याचें ध्यान कसे करावयाचें, किंवा तें एका ठिकाणीं सांपडावयाचें तरी कसे ? माजिवडे—(मध्यवस्ती) = माजघर. तें व्यक्तीला—आकाराला माजघर होईल काय ? आकाराला थारा देईल काय ? ओ. ४३, पुढील दोन-तीन ओंव्यांतील अव्यक्ताचें किंवा परब्रह्माचें वर्णन, उपनिषत्प्रणीत आहे. उपासकाला परब्रह्माचें ज्ञान त्याच्या अधिकारपरत्वे होत असल्यामुळें, ब्रह्माच्या विरोधी वर्णनाचा परिहार होतो. ज्ञान्याला ब्रह्म आहे, तर अज्ञान्याला तें नाहीच. हिंपुटी—दुःखी, कष्टी. चिंतणें हिंपुटी इ.—ज्याचें दर्शन घेणें शक्य नसल्यामुळें, चिंतन करणेंही कष्टाचें झालें आहे. 'ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं' या उपनिषद्ब्रह्मचर्याचाच यथे अनुवाद केला आहे. ओ. ४४ -उपाये—उपाय = शरीर कर्मरूप साधनें. जें दिसतच नाही, तें पाहून शरीरधर्म कसे उत्पन्न होणार ? किंवा ज्याचें ज्ञान झालें कीं सर्व शरीरधर्मच नष्ट होतात. ओ. ४५, सरे इ०—जें नाश पावत नाही किंवा मळत नाही. ते इ०— तें परब्रह्म स्वतःच्या बळानेंच मानवलें गेलें आहे. तें स्वतःसिद्ध आहे असा अर्थ. 'तदेजत्तन्नेजत् । तद्दूरे तदु अंतिके ।' या 'ईशावास्यां'तील वर्णनाशींच ही ओंवी समानार्थक आहे.

(श्लोक ४) आतां सर्वेन्द्रियांचा संयम करून सर्वत्र समबुद्धि झालेले व सर्व प्राणिमात्रांच्या हितासाठीं झटणारे योगीहि, आपणालाच येऊन मिळतात असें, भगवान् या श्लोकांत सांगतात. भक्तापेक्षां यांचा उपासनामार्ग जरी भिन्न असला तरी त्यांचें ध्येय किंवा फलश्रुति एकच अशी भगवंत ग्वाही देतात. पुनः योगी आपल्या इंद्रियांचा संयम करून ब्रह्मैक्य कसे प्राप्त करून घेतात, याचें हठयोगास अनुसरून ज्ञानेश्वरांनीं यथे विवेचन केलें आहे. ज्ञानेश्वरं नाथसांप्रदायी असल्यामुळें, नाथसांप्रदायाचें वैशिष्ट्य जो हठयोग, त्याचें अनाहूत वर्णन करण्याची संधि त्यांनीं ठिकठिकाणीं साधून घेतली आहे. ओ. ४६, कटकें—सैन्यें. अधपलीं—होरपळलेलीं, (अर्ध + तपन) इंद्रियांचें विशेषण. तवकें—वैर्यानिं. वैराग्य बाणलें म्हणजे जगांतल्या

विषयावरील आसक्ति नष्ट होणारच, व ती नष्ट झाली म्हणजे इंद्रियांचा व्यापारही बंद पडतो. धरिलीं—दाबून धरलीं जातात. ओ. ४७, घाटी—फांस. सूनि—घालून. इंद्रियांना संयमाचा फास घालून तीं मार्गें खेंचली जातात व त्यांना हृदयाच्या कपाटांत कोंडतात. सैरावैरा धांवणाऱ्या इंद्रियांना मनानेंच आवरून धरावीं लागतात. इंद्रियसंयम हा मनानेंच करावा लागतो. वरील दोन ओव्यांत वैराग्य व इंद्रियनिग्रह ही समाधीची पहिली तयारी सांगितली. आतां ४८ ओवीपासून पुनः षट्चक्रभेदनानें योगी, आत्मा ब्रह्मांडीं कसा नेतात, याचें जरा विस्तृत वर्णन आलें आहे. आपल्या शरीरांत इडा व पिंगला या दोन क्रिया आहेत. शरीराला होणाऱ्या स्पर्शाचें ज्ञान मेंदूस कळविणें, हें काम इडा करते, तर मेंदूचे व्यापार सर्वत्र पोंचविण्याचें काम पिंगला करते. ज्या वायूच्या योगानें इडेची क्रिया चालते त्यांस अपानवायु, व ज्यानें पिंगलेची क्रिया चालते त्यांस ऊर्ध्ववायु म्हणतात. इडा व पिंगला यांमधील मार्गास सुषुम्ना म्हणतात, हें मार्गें सांगितलेंच आहे. नेहमींच्या स्थितींत अपान व ऊर्ध्ववायूंचें दळणवळण सारखें चाललेलें असतें. यामुळें इंद्रियव्यापारास मार्गें सांगितलेल्या षट्चक्रांच्या प्रोत्साहनानें गति मिळते. अपानवायु व ऊर्ध्ववायु यांचा निरोध करून, गुदद्वारापासून तो टाळूंतिल ब्रह्मरंध्रापर्यंतच्या सुषुम्नेच्या मार्गांत, प्राणाची—कुंडलिनीची—गति होणें, यालाच षट्चक्रभेदन होऊन साक्षात्कार होणें म्हणतात. या प्राणाचें किंवा कुंडलिनीशक्तीचें उत्थापन, आसन, बंध, मुद्रा इत्यादिकांनीं होतें. कंबरेखालील शरीराच्या विशिष्ट रचनेस आसन म्हणतात. अशीं आसनें ८४ आहेत. कंबरेपासून वर डोक्यापर्यंतच्या विशिष्ट रचनेस मुद्रा म्हणतात. खेचरी, भूचरी, चांचरी व षण्मुखी अशा या चार मुद्रा आहेत. आसन व मुद्रा साधल्यावर शरीरांतील विशिष्ट द्वारांचें आकुंचन करून प्राणाला वर खेंचणें, या क्रियेस बंध म्हणतात. मूलबंध, उड्डियानबंध व जालंधरबंध, असे हे तीन बंध आहेत. गुदद्वार आकुंचन करून प्राण वर खेंचणें, यांस मूलबंध म्हणतात. प्राणाची गति एकवटून ती वरच्या मार्गानें वाहूं लागली म्हणजे श्वासोच्छ्वास हळूहळू बंद पडून बेंबीजवळचें पोट आंत आपोआप ओढलें जातें, त्यास उड्डियानबंध म्हणतात. हा सहज साधतो. यावेळीं प्राण (कुंडलिनी) स्वाधिष्ठान चक्रावरच्या कांठावर व नाभीच्या तळाला असतो. पहा—' नाभी वरी पोखे । उदर हें थोके । अंतरी फाके । हृदयकोश ॥ स्वाधिष्ठानावरिचिलीं काठीं । नाभिस्थानातळवटीं । बंध पडे किरिटी । वोढियाणा तो ॥ ” ज्ञानेश्वरी, ६।२०९, २१०. खेंचरी मुद्रेनें

नासिकाग्रदृष्टि होऊन, दृढ अभ्यासाने मान वाकून खालीं ढळते, हनुवटी छातीवर टेकली जाते, त्यालाच जालंधरबंध साधला असें म्हणतात. समाधि लवतांना वरील आसनांपैकीं सिद्धासन हें मुख्य असून, त्यावर वरील तीन बंध मनोल्याच्या अभ्यासांत आपोआप साधतात. यांत उड्डीयानबंधाचें महत्त्व विशेष असून तो साधला असतां कुंडलिनी जागृत होते, म्हणजे प्राणाची गति सुषुम्ना मार्गानें वाहूं लागते. ओ. ४८, अपानाचिया इ०—अपान वायूचें दार लावून त्यावर सिद्धासनाची सुंदर मुद्रां ठोकून मूळ बंधाचा हुडवा (बुरुज) रचतात. सुहाडा-मनोहर. पन्नासिला—(भूतकालवाचक) रचिला. सर्वसाधारण माणसाचे प्राणाग्न वायु, सारखे नसतात. पण योगी वज्रासन किंवा सिद्धासन घालून, अपानवायूचा निरोध करतो. म्हणजे कुंडलिनीस जागें करण्यासाठीं गुदद्वारावर तो टांचेचा नेट देतो. याचें विस्तृत वर्णन ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायांत आलें आहे. ओ. ४९, लाग-संबंध. आशेचे सर्व संबंध तोडतात, धैर्याचे कडे झाडून स्वच्छ करतात, धैर्याची सुदृढता करतात, व निद्रेचा अंधार नष्ट करतात. अशा वेळीं निद्रारूप अज्ञान नष्ट होणेंच योग्य होय. ओ. ५०, वज्राग्नीच्या इ.—वज्रासनरूपी अग्नींत शरीरांतील सप्त धातूंची होळी करून, व्याधींच्या शिरांच्या पंक्तीनें षट्चक्रांची पूजा करतात. पहा—‘ धातूचे समुद्र उलंडी । मेदाचे पर्वत फेडी । आटली मज्जा काढी । अस्तिगत ’ ज्ञानेश्वरी, ६।२१८. सिसाळी = शिरांची ओळ. यंत्रे—षट्चक्रे. वज्रासनानें अपानवायूचा निरोध केला असतां, शरीरांतील सप्तधातु दग्ध होऊन, प्रथम शरीर अगदीं कोरडें व कृश होतें. शरीरांतील सर्व रोगांचीं मुंडकीं षट्चक्राला वाहिलीं जातात म्हणजे शरीर अगदीं व्याधिरहित होतें, व षट्चक्रभेदनाला तें योग्य होतें. ओ. ५१, कुंडलिनी जागृत होऊन ती आधारचक्रापासून एकेक चक्र भेदीत ब्रम्हरंध्रापर्यंत जाते; त्यावर हें रूपक आहे. टेंभा — काकडा. आधारीं — आधारचक्रावर. चोजवीलें — जाणविलें. निमथा—मस्तक. त्या कुंडलिनीच्या काकड्याचा प्रकाश मस्तकानें जाणवला. कुंडलिनी ब्रम्हरंध्रापर्यंत गेली असा अर्थ. ‘ वरि ’ हें अव्यय तृतीयेसाठीं योजलें आहे.

ओ. ५२, नवद्वारांच्या कवाडास इंद्रियनिग्रहाची खीळ जोरानें घालून सुषुम्नेची खिडकी उघडली जाते. नवद्वारांचा—देहाला नऊ द्वारे आहेत म्हणून या देहरूपी कवाडास. पहा,—‘ नवद्वारे पुरे देही ’—गीता. बाणूनि—बाणणें = जोरानें घालणें. संयती—संयम, निग्रह. आडवंकी—(कानडी) खीळ, अडसर.

ककारांत-सुषुम्ना. आपण मार्ग पाहिलेंच आहे कीं, शरीराचीं खालील व वरील द्वारें वंद करून अपान व ऊर्ध्ववायूंचा निरोध केला असतां, इडा व पिंगला यांमधील सुषुम्नेचाच मार्ग तेवढा उघडा राहतो. हीच एकटी खिडकी [मार्ग] उघडी राहते, व यांतूनच कुंडलिनी वर जावयाची असते. ओ. ५३, या ओंवींत चामुंडादेवीस पशु बळी देण्याचें रूपक केले आहे. ज्ञानदेवांच्या कालींहि पशुबलिदानपद्धति रूढ असावी. प्राणशक्ति—कुंडलिनीरूपी चामुंडा-देवीस. संकल्पमेंढे इ.—मनाचे संकल्परूपी मेंढे व मनरूपी रेडा मारून त्यांचें मुंडे—शीर, कुंडलिनीचामुंडेस बळी देतात. सारांश, वासनांचा नाश व मनाचा लय कुंडलिनीच्या म्हणजे प्राणाच्या ठिकाणीं करतात असा अर्थ. ओ. ५४, बुझावणी—एकवाक्यता. चंद्रसूर्या—चंद्र हें इडेचें व सूर्य हें पिंगलेचें नांव आहे. खालीं अपानवायूच्या निरोधानें इडा, व वर ऊर्ध्ववायूच्या निरोधानें पिंगला, यांची एक-वाक्यता होते. त्यांचें अस्तित्वच राहत नाहीं. त्या दोन्ही सुषुम्नेंत मिळून जातात, व प्राणाला वर जाण्यास मधल्या सुषुम्नेच्या पोकळीचा एकच मार्ग राहतो. पहा—“इडा पिंगला एकवटति । गांठी तिन्हीं सूटती । साही पदर फूटति । चक्रांचे हे ”—ज्ञानेश्वरी, ६।२४४. “मग शशि आणि भानु । ऐसा कल्पी जो अनुमानु । तो वातिवरी मनु । गिवसतां न दिसे ॥ ”—ज्ञानेश्वरी, ६।२४५. अनाहताची सुडावणी—अनाहतध्वनीची सुरवात. कुंडलिनीचें आगमन अनाहतचक्राजवळ होतांच तेथें सुरू असलेले निरनिराळे नाद ऐकू येतात. या चक्राजवळच ॐकाराचा नाद प्रथम स्पष्ट ऐकू येऊन, बुद्धीचा लय होऊं लागतो. याबद्दलचें वर्णन या अध्यायाच्या प्रस्तावनेच्या ओंव्यांत आलेंच आहे. कुंडलिनी चिदाकाशांतील ब्रह्म-रंध्रांत जाईपर्यंत हे नाद ऐकू येतात. सतरावियेचें पाणी इ.—याबद्दलचें विवरण मार्ग ओंवी ७ वरील टीपेंत विस्तरशः दिलें आहे. पहा,—‘सतरावियेचें स्तन्य देसी.’ भ्रुकुटीमध्यावरील चंद्रामृताच्या तळ्यांतील अमृत हेंच तें सतरावियेचें पाणी होय. ओ. ५५, सुषुम्नामार्गानें कुंडलिनी ब्रह्मांडीं नेण्याची प्रक्रिया येथें सांगतात. मध्यमामध्यविवर—इडा व पिंगला यामध्ये असणाऱ्या सुषुम्नेच्या म्हणजे मनुष्य-शरीराच्या मध्यभागांतील पोकळीनें. तेणें कोरिवें दादरें—खोदलेल्या जिन्यानें, सुषुम्नेच्या मार्गानें. दादर (गुजराथी)—जिना. टाकिलें इ.—ब्रह्मरंध्रांचें शेवटचें ठिकाण प्राप्त होतें. कुंडलिनी ब्रह्मरंध्राचा शेवटचा टप्पा गांठते, व मग साक्षात्कार होतो. त्याचेंच वर्णन पुढील ओंवींत दिलें आहे. चवरे—

शेवट. पहा—‘ आइकें प्राणाचा हातु धरुनि । गगनाची पाउटी करुनि । मध्यमे-
माझिचेनि दादरेंहुनि । हृदया आली ॥ ’—ज्ञानेश्वरी, ६।२७१.

ओ. ५६, मकारांत-कुंडलिनी किंवा प्राण, आज्ञाचक्रानंतर चिदाकाशांत प्रवेश करीतपर्यंत म्हणजे अनाहतचक्रापासून आज्ञाचक्रापर्यंत, जो शब्द किंवा ध्वनि उँकाररूपानें योग्यास प्रतीत होतो, त्याच्या अ, उ, म्, अशा तीन मात्रा आहेत. जसजसा प्राण वर चढतो, तसतसा या अ, व, उ, या मात्रांचा ध्वनि लोपत जातो. शेवटीं ब्रह्मांडीं शिरतांना ‘ म ’ काराचाही लोप होतो. ब्रह्मांडीं जावयास या तीन मात्रांचा जिनाच आहे. हा अवघड (गहन) सोपान चढल्यावर चित्ताकाशाचा किंवा हृदयाकाशाचा लोप होतो, व मग कुंडलिनी ब्रह्मरंध्रांत प्रवेश करते. योगी ब्रह्मस्वरूप होतो. काखेसून इ.—हृदयाकाश काखेंत मारून, म्हणजे त्याचा लय करून. या हृदयाकाशांतच पहिलीं सहा चक्रे असतात, व त्यांचें भेदन झाल्यावर कुंडलिनी चिदाकाशांतील ब्रह्मरंध्रांत प्रवेश करते. भरले ब्रह्मीं-ब्रह्मांडांत मिळून जातात. ओ. ५७, याप्रमाणें ब्रह्मैक्य पावलेले व सर्वत्र समबुद्धि झालेले योगी ‘सोऽहं’ या महावाक्याच्या अनुभवाची सिद्धी आत्मसात् करून घेण्यासाठीं, हठयोगाचीं अनेक संकटें किंवा कष्ट स्वीकारतात. ओ. ५८, साटोवाटी—अदलावदल. शून्य—अव्यक्त ब्रह्म. उठाउठी—सत्वर, झटकन्. स्वात्मार्पण करून जे योगी अव्यक्त परब्रह्माला आपलेसें करून घेतात, ते देखील मलाच येऊन मिळतात, असें भगवान् म्हणतात. यावरून व्यक्ताव्यक्त उपासनाचें ध्येय म्हणजे ईश्वरमीलन, हें सिद्ध होतें.

(श्लोक ५). आतां अव्यक्तोपासना करणाऱ्या योग्यांना भक्ताच्या मानानें अधिक क्लेश कसे सोसावे लागतात, व ही अव्यक्त गति त्यांना कशी दुःखानें प्राप्त होते, याचें वर्णन भगवान् पुढें करतात. ओ. ५९, योगबला-व्यतिरिक्त या योग्यांना अधिक कांहीं प्राप्त होतें, असें नाही. उलट अधिक कष्टच पदरीं येतात. योगसामर्थ्य मात्र प्राप्त होतें. आगळें—अधिक. ओ. ६०, ज्यांनीं सकल प्राणिमात्राला हितकारक अशा निराश्रय अव्यक्त परब्रह्माची भक्तीशिवाय इच्छा केली. अव्यक्तीं मति पसरणें—अव्यक्ताची इच्छा धरणें. अशा लोकांच्या परमेश्वरमीलनाच्या मार्गांत, कशा अडचणी येतात तें, पुढील ओवींत सांगतात.

ओ. ६१, इंद्रपदें त्याची वाटमारी करतात व ऋद्धिसिद्धीचीं विघ्नें त्याच्या मार्गांत आडवीं पडतात. वास्तविक स्वर्गसुख किंवा अष्टसिद्धि ज्या सहजीं हठयोग्यास प्राप्त होतात, त्या त्याचें खरें उद्दिष्ट नव्हत. त्याला ब्रह्मैक्य साधावयाचें असतें. पण हें

साधतांना स्वर्गसुख किंवा सिद्धि, त्याच्या मनास मोह पाडून त्याच्या ध्येयापासून त्याला परावृत्त करीत असतात. हठयोग्याला भक्तापेक्षां योगसिद्धि किंवा योगचमत्कार यांची प्राप्ति होते, हें विशेष आहे, पण तें त्याचें खरें उद्दिष्ट नव्हे. त्यांतच तो गुरफटून बसेल, तर तो ध्येयच्युत होऊन त्याचें सर्व साधन फुकट जाईल. म्हणून इंद्रपदांना देखील वाटमारे असें म्हटलें आहे. वाटवधे—वाटमारे. द्वंद्वे = विघ्ने. पाडौनि—पडून. ठाती—रहातात (स्था). ओ. ६२, विलग—उपद्रव, त्रास. हठयोगानें ब्रह्मैक्य साधीत असतां योग्यास ज्या सिद्धि प्राप्त होतात, त्यांच्या मोहांतच तो अडकून पडेल तर कामक्रोधादि विकारापासून त्यांस त्रास होतो, व शून्य, निराकार अशा वस्तूशीं त्यांस कसरत करावी लागते. हठयोगांत आसन, बंध, मुद्रा इत्यादिकांनीं अंगाची कसरत करावी लागते, व ज्यासाठीं हें करावयाचें, तें तर दिसत नाहीं. ओ. ६३, योग्याला शरीरकष्ट कसे पडतात पहा. तहान लागली तर दुसरें कोणतेंही पेय घ्यावयाचें नसल्यामुळें, तहानेनेच ती भागवावी लागते. भुकेचेंही तसेंच. हठयोगांत खाद्यपेय वर्ज्य. वांवीं—वांव = दोन्ही हात लांब केले असतां, एका हातापासून दुसऱ्या हातापर्यंतचें अंतर. रात्रंदिवस या वांवेनें वारा मोजावा लागतो, सारखें वाऱ्यांत उभें रहावें लागतें. ओ. ६४, देहदंडाचे प्रकार वर्णिले आहेत. उनीदयाचे—जागृतीची झोंप, जागृति हीच ज्याची झोंप. वेल्हावणें—विस्तारणें, भोग घेणें. इंद्रियांचा निरोध हेंच ज्याचे उपभोग घेणें, व झाडाशींच ज्याचें सख्य चालतें. साजणें—सख्य. ज्यांना झाडाशिवाय मानवप्राण्याचा संग किंवा सहवास म्हणून नाहीं. निर्मानुष अरण्यांत ज्यांची वसति. ओ. ६५, वेढावें—नेसावें. ज्यांना थंडी, ऊन व पाऊस यांत आयुष्य काढावें लागतें.

ओ. ६६, सारांश, हे अर्जुना ! हा हठयोग म्हणजे पतीशिवाय नित्य नवा सती जाण्याचा प्रसंगच म्हणावयाचा. अग्निप्रवेश—सती ज्याप्रमाणें पातिव्रत्यधर्मास अनुसरून मृतपतीबरोबर अग्निप्रवेश करते, तद्वतच या हठयोग्याचें रोजचें देहदंडन पाहिलें म्हणजे, हा त्याचा रोजचा अग्निप्रवेशच वाटतो; फक्त पतिव्रतेप्रमाणें याला मृतपति किंवा स्वामी दिसत नाहीं. याचें देहदंडन ज्याच्याकरितां असतें, तें अव्यक्त, त्याला तर पुढें दिसत नाहीं. सतीच्या अग्निप्रवेशासारखें खडतर व्रत याला आचरावें लागतें. पण सतीला मिळणारा सहगमनाचा आनंद मात्र याला अव्यक्तोपासनेंत मिळत नाहीं, असा भावार्थ. ज्ञानेश्वरकालीं यादवराजवटींत सतीची चाल रूढ होती. नीच—नित्य (नित्य—निच्च—नीच). ओ. ६७, या हठयोग्याच्या

अव्यक्तोपासनेंत सतीप्रमाणें पातिव्रत्यधर्म किंवा कुलपरंपरागत निमित्तही साधत नाहीं. कसलेंच श्रेय पदरांत न पडतां, मरणाशीं रोज नवी लढाई मात्र द्यावी लागते. सतीला मृतपतीशीं सहगमन करण्यांत एक पातिव्रत्यधर्म आचरल्याचें व कुलपरंपरागत आचार पाळल्याचें, असें द्विविध श्रेय तरी मिळतें. पण हठयोग्यानें हे देहकष्ट कोणाकरतां करावयाचे ? रोज मरणप्राय कष्ट तर भोगवयाचे व श्रेयाचें मात्र नांव नाहीं. बापिक-कुलपरंपरागत. व्याज-निमित्त. ओ. ६८, योग्याच्या कष्टाचें आणखीं वर्णन करतात. मृत्यूहून तीक्ष्ण व कढत असें विष घशाखालीं उतरेल काय ? डोंगर गिळतांना तोंड फाटणार नाहीं काय ? हठयोग्याचें योगसाधन असेंच दारुण स्वरूपाचें आहे. तें विषाइतकें मृत्युप्रद व डोंगरासारखें प्रचंड असून, सहज कव्यांत येणारें नाहीं. ओ. ६९, तात्पर्य, हठयोग्याच्या वाटेनें अव्यक्तोपासना करणाऱ्यांच्या वाढ्याला दुःखच ठेवलेलें आहे. ओ. ७०, योगमार्गाचा खडतरपणा दाखविण्यासाठीं, आणखी दृष्टांत देतात. बोचरा-दंतहीन. खाणें पडणें-खावें लागणें, दंतहीन माणसास जर लोखंडाचे चणे चारले, तर त्याचें पोट भरेल कीं, तो प्राणाला मुकेल ? तशीच स्थिति हठयोग आचरणाच्या अव्यक्तोपासकाची आहे. ती उपासना म्हणजे बोतल्यानें लोखंडाचे चणे खाण्याइतकी मृत्युप्रद आहे. प्राणें शुद्धि—प्राणानेंच शुद्धि होणें = प्राणास मुकणें.

ओ. ७१, बाहीं—दोन हातांनीं. दोन हातांनीं पोहून समुद्र कधीं तरी कोणी तरला आहे काय ? कां—किंवा. खोलिजत—खोलिजणें = चालणें. आकाशांत पायानें चालतात काय ? अव्यक्ताच्या पाठीमागें लागणें हें असें निराधार स्वरूपाचें आहे. ओ. ७२, वळघणें—आश्रय करणें. थाटी—समुदाय. सूर्याची पाउठी—सूर्याची पायरी-सूर्यलोक. पहा—‘ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ—’ गीता. रणधुमाळींत शिरून, अंगाला काठीचाही स्पर्श न होतां, कोणातरी योद्ध्यास, सूर्यलोकाची पायरी प्राप्त झाली आहे काय ? लढाईत मृत्यु पावलेल्या योद्ध्यासच ती मिळावयाची. त्याचप्रमाणें या अव्यक्तोपासकाला मरणप्राय कष्ट सोसूनच अंतीं ब्रह्मप्राप्ति झाली तर व्हावयाची. ओ. ७३, या लागीं—या वर दिलेल्या उदाहरणांवरून, हे पांडवा ! तुला समजून येईल कीं पांगळ्या माणसानें ज्याप्रमाणें वायूच्या दुःसाध्य गतीचा हेवा करणें वेडेपणाचें, तद्वत् देहधारी मनुष्यप्राण्यानें अव्यक्तोपासनेच्या पाठीमागें लागणेंही वेडेपणाचें आहे. त्यानें सगुणोपासनेचा—भक्तीचा राजमार्ग स्वीकारावा हें उत्तम. पांगुळा हेवा—(transferred epithet) पांगळ्यानें

केलेला हेवा. ओ. ७४, धिंवसा—हाव. याप्रमाणें हे अव्यक्तोपासक, मोठ्या हांवेनें भरून जाऊन ज्याअर्थी आकाशाशीं लगट करतात, त्याअर्थी ते निःसंशय क्लेशाला पात्र होतात. निराकार व निराधार अव्यक्ताची प्राप्ति करण्याचा प्रयत्न, म्हणजे शुद्ध गगनाला गवसणी घालण्यासारखें अशक्य व निरर्थक आहे.

(श्लोक ६). आतां या श्लोकांत आपलीं सर्व कर्में ईश्वरार्पण करून, अनन्यभावानें भगवंताच्या सगुणस्वरूपाची उपासना करणाऱ्या भक्तांची स्थिति सांगतात. ओ. ७५, येर—दुसरें. हठयोग्याहून निराळे जे भक्त त्यांना वर वर्णन केलेली अव्यक्तोपासकांची कष्टदशा अनुभवावी लागत नाहीं. भक्तिपंथ—सगुणोपासनेचा मार्ग. वोटंगले—आश्रय केला. ओ. ७६, हे भक्त चातुर्वर्ण्यानुसार आपापल्या वांट्याला आलेलीं कर्में सुखानें करित असतात. अशेखें—अशेषे = सर्व. वर्णविशेखें—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र अशा चातुर्वर्ण्यांचीं विशिष्ट कर्में. ओ. ७७, हे भक्त शास्त्रोक्त कर्में करून, शास्त्रनिषिद्ध कर्में करण्याचें टाळतात; व सर्व कर्में मला (ईश्वराला) अर्पण करून कर्मफलांचा नाश करतात. कर्में ईश्वराला अर्पण केलीं असतां; त्यांची फलाशा रहात नाहीं, व तीं नसलीं म्हणजे मनुष्यास जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडण्याची भीति नाहीं. कर्मफलेंच मनुष्याला संसारबंधनकारक आहेत. ओ. ७८, संन्यसूनि—माझ्या ठिकाणीं सर्व कर्मांचा संन्यास करून, म्हणजे मला, तीं अर्पण करून. नाही करिती—नाहींशी करतात. कर्में ईश्वरार्पण केलीं असतां कर्माचें कर्मपण जातें. त्यांचा संसारचक्रांत अडकविण्याचा जो गुणधर्म, तोच नष्ट होतो. ओ. ७९, या भक्तांच्या शारीरिक, वाचिक व मानसिक भावांची धांव, माझ्या (ईश्वराच्या) पेक्षां दुसरीकडे कोठें जातच नाहीं. आनौति—अन्यत्र. ओ. ८०, मत्पर—माझा आश्रय करून राहणारे भक्त. ध्यानमिसें—ध्यानाच्या निमित्तानें हे भक्त माझें घरच होत. त्यांच्या हृदयांत माझी वसति असते.

ओ. ८१, या ओंवींत खेडेगांवांतील कूळ व मालक यांच्यासंबंधाचें रूपक केले आहे. ज्यांनीं स्वेच्छेनें मला आपलें कूळ करून घेऊन भोग, मोक्ष, इत्यादि इतर कुळांना रजा दिली. भक्त हा मालक व भगवान् हें कूळ. भोग व मोक्ष या यःकश्चित् कंगाल कुळांकडून मालकाला, खंडवसुली ती काय होणार ? आतां भगवंतासारखें मातबर कूळ मिळाल्यामुळें, मालकाला खंडाची भीति तर नाहीच, उलट खंड मात्र अधिक मिळावयाचा. ईश्वरच ज्यानें आपलासा केला, त्याला जगांतील

भोग किंवा पारलौकिक मोक्ष यांची किंमत काय ? भक्तीची योग्यता या सर्वांहून श्रेष्ठ, असा आशय. कुळवाडी—रयतावा. मालक व रयत असा संबंध. ओ. ८२, योग—संमीलन. याप्रमाणें ज्यांचें माझ्याशीं ऐक्य झालेलें आहे, व मनानें व शरीरानें आपणास मला ज्यांनीं विकून घेतलें आहे, त्यांच्यासाठीं जें मी करतो, तें काय सांगूं ? सर्वच मी करतो, असा अर्थ.

(श्लोक ७). आपल्या ठिकाणीं चित्त असणाऱ्या भक्तांचा आपण जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून तात्काळ उद्धार करतो असें, भगवान् सांगतात. ओ. ८३, सोयरा—नातेवाईक. केतुला—केवढा. मातापुत्रांचें नातें केवढें निकटचें असतें ? तितकेंच तें ईश्वर व भक्त यांचेंही असतें. ओ. ८४, माझे भक्त कसे कां असेनात, माझे व त्यांचें नातें मातापुत्राप्रमाणें आहे. नोकूनिया—पराभव करून. कळिकाळाचाही पराभव करून त्यांचा अधिकार (पतकरा) मी घेतला आहे. पाटा—अधिकार. ओ. ८५, भगवंताच्या भक्तांना, संसारांतून आपण कसे तरून जाऊं याची काय काळजी ? यालाच एक अनुरूप दृष्टांत देतात. ऐश्वर्यसंपन्नाची पत्नी ज्याप्रमाणें भिक्षा मागणें शक्य नाही, तिला जशी पोटाची पंचाईत नाही, तद्वतच भगवंताच्या भक्तास संसार तरून जाण्याची काळजी करण्याचें कारण नाही. ओ. ८६, भक्त हें माझे कलत्र असेंच समज. त्यांच्यासाठीं मी कशालाहि लाजणार नाही. काइसेनि—कशानें. लजे—लाजे. भक्तासाठीं कसलीहि लाज मी धरणार नाही. ओ. ८७, लाटीं—लाटा-मध्ये. झळवणें—झोका खाणें. सर्व प्राणिमात्र जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांत सांपडलेसें पाहून, माझ्या पोटांत असं कांहीं झालंय ! चमत्कारिक वाटलें, हळहळ वाटली, असा अर्थ. ओ. ८८, भवसागराच्या मदोन्मत्तपणानें कोणाला भीति उत्पन्न होत नाही ? मग तेथें माझे भक्त भ्याले तर त्यांत काय नवल ? हन—मग. ओ. ८९, मूर्तींचा मेळावा—अवतारांचा समूह. म्हणून मी निरानिराळे अवतार घेऊन मृत्युलोकीं भक्तासाठीं, त्यांना भवसागराच्या भीतींतून मुक्त करण्यासाठीं धांवलों. ओ. ९०, माझ्या सहस्रनामरूपीं नावा सज्ज करून, मी माझ्या भक्तांस या भवसागरांतून तारण्यास सिद्ध झालों. माझीं सहस्र नामें भक्तांना तारक झालीं. येथें नाममहिमा वर्णिला आहे. सहस्रवरी—सहस्रपर्यंत. अवधारी—समज.

ओ. ९१, सडे—निसंग (एकटे). जे निःसंग व एकटे असे भक्त होते, त्यांना माझ्या ध्यानधारणेची कास धरावयास लावली, व जे गृहस्थाश्रमी भक्त

होते, त्यांना या नामनौकेवर घालून आणून, तारले. गृहस्थधर्मीयांना नाम-स्मरणासारखी सोपी उपासना, तर ज्यांचे जगांतील सर्व बंध तुटले आहेत अशा भक्तांना, ध्यानाचा थोडा विकट मार्ग सांगितला. तरिया—तरी = नाव. ओ. ९२, ज्यांना पोहावयास शिकवयाचें असतें, त्यांच्या पोटाखालीं भोपळा किंवा डबा बांधून पोहावयास शिकवितात. ज्या भक्तांना ध्यानधारणा किंवा नामस्मरण करणेंही शक्य नाही, अशांना केवळ ईश्वरावरील त्यांच्या प्रेमांमुळे किंवा भक्तीमुळे ईश्वरैक्य प्राप्त झालें. ते ईश्वराला मिळाले. पेटिं—पेटें = भोपळ्याच्या सांगडींतील एक. पहा—‘घातल्या सांगडी तापे पेटि हाकारी’—तुकाराम. मिनलें—मिळाले, पोचले. सायुज्याच्या—सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता अशा ईश्वरैक्याच्या [मुक्तीच्या] चार पायऱ्या आहेत. ओ. ९३, ‘माझे भक्त’ म्हणून ज्यांनीं नांव धारण केलें, ते सर्व चतुष्पादादि प्राणी, मी वैकुंठाच्या राज्यास योग्य केले आहेत. गजेंद्रासारख्या पशूलाही वैकुंठाला नेल्याचा दाखला आहेच. भक्तांमध्ये पशु, पक्षी, मनुष्य असा भेद केला जात नाही, सर्वांनाच वैकुंठांत स्थान मिळून, ईश्वरैक्य साधतें. ओ. ९४, आधि—अस्ति = आहे. ओ. ९५, भक्ताचा उद्धार करण्यास भगवान् विलंब लावीत नाहीत, भक्तांनीं आपलें चित्त त्यांच्या ठिकाणीं लावतांच, त्यांच्या हिताशीं माझा संबंध येतो. मी लगोलग त्यांच्या हिताकडे पाहतों. सूति—(सूत्र)—संबंध. ओ. ९६, या वर दिलेल्या कारणास्तव तूं या भक्तिमार्गाचा अवलंब करण्याचा विचार ठरीव. मंत्र—विचार. कीजे—(क्रियते)—तुझ्याकडून केला जावा.

(श्लोक ८). ‘माझ्या ठिकाणीं मन व बुद्धि स्थिर केल्यावर यापुढें तूं माझ्यांत निःसंशय मिळून जाशील, असें भगवान् अर्जुनास सांगतात. अर्जुनाला सायुज्यमुक्तीचा हा सोपा मार्ग सांगितला आहे. ओ. ९७, माझां स्वरूपीं—माझ्या सगुणस्वरूपाच्या ठिकाणीं. वृत्तिक—वतनदार. निष्टंक—अखंड. तुझ्या मन व बुद्धीला माझ्या स्वरूपाचे वतनदार करून टाक. करूनि घाली—करून टाक. ‘घाल’ याचा आवेश किंवा जोर दर्शविण्याकडे उपयोग करण्याचा ज्ञानेश्वरकालीन भाषेचा प्रघात दिसतो. पहा—‘बैसों घाली’—ज्ञाने. १२।१६५. ओ. ९८, मन व बुद्धि माझ्या ठिकाणीं भक्तीनें प्रविष्ट केल्यावर तूं मलाच पावशील. ओ. ९९, याचाच पुनः अनुवाद करतात. तं इ.—मग ‘मी व तूं’ अशी भाषा उरेल काय ? मी व तूं एक झाल्यावर मी कोण व तूं कोण ? ओ. १००, पालवे—मालवे, पल्लवानें, पदरानें दिवा मालवितात म्हणून ‘पल्लवा’

पासूनच हा नामधातु झाला आहे. मन व बुद्धि, तूं माझ्या ठिकाणीं ठेविलीस कीं, अहंकारहि त्यांच्या पाठीमागून आलाच असें समज. अहंकार—आपली स्वतः जाणीव. बुद्धीपासून पुढें उत्पन्न होणाऱ्या पृथक्पणाच्या गुणासच अहंकार असें म्हणतात. बुद्धीच ईश्वराला अर्पण केल्यावर मग अहंकार कसा उत्पन्न होणार ? 'मी, तूं'पणाची जाणीव नष्ट होणारच. हें स्पष्ट करण्यासाठींच या व पुढील ओवींत ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें दृष्टांत दिले आहेत. कां—किंवा. दिव्याबरोबर त्याचें तेजही जातें, सूर्यामागून त्याचा प्रकाश जातो, प्राणाबरोबर इंद्रियेही जातात. तद्वत् मन व बुद्धि यांच्यामागून अहंकार येतोच. ओ. १०१, उचलेलेया इ.—उचल खाणाऱ्या प्राणाबरोबर, प्राणानें आपलें ठाणें उठवितांच, इंद्रियांनींहि आपली वळकटी बांधलीच. ओ. १०२, निक्षेपीं—ठेव. (क्रि.) माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं तुझें मन व बुद्धि कायमची एक ठेव म्हणून ठेव. येतुलेनी—एवढ्यानें तूं, सर्वव्यापी असा जो मी, तोच होशील. माझ्यांत व तुझ्यांत अभेद होईल. ओ. १०३, अनारिसें—(अन्यादृश)=निराळें, भिन्न. मी बोलतों यांत भलतें कांहीं नाही. तुझा विश्वास बसत नसेल, तर मी माझी स्वतःची शपथ वाहतों. वातु—वाहत.

(श्लोक ९). 'आतां तुला जर आपलें चित्त माझ्या ठिकाणीं एकदम स्थिर करणें शक्य नसेल, तर रोज थोडथोड्या स्थिर करण्याच्या अभ्यासानें तूं माझी प्राप्ति करून घे.' भगवान् या श्लोकांत चित्त स्थिर करण्याचा अभ्यास कसा करावा, हें सांगतात. ओ. १०४, चित्त—अंतःकरण, मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार यांना अंतःकरणपंचक म्हणतात. स्मरणाचें काम अंतःकरण करतें, मन हें संशयवृत्ति आहे, बुद्धि ही निश्चय करते, चित्त हें चिंतनवृत्ति असून, हें प्रिय, हें अप्रिय अशी वृत्ति अहंकाराची आहे. आपल्या मनाच्या निरनिराळ्या व्यापारांनाच हीं भिन्न नांवे दिलेलीं दिसतात. तात्पर्य, अंतःकरणपंचकाचा लय आपल्या ठिकाणीं करण्यास भगवान् सांगत आहेत. अचुंबित—समग्र. मनाचे सर्व व्यापार एकदम माझ्या ठिकाणीं स्थिर करणें शक्य नसेल, तर दिवसांतून थोडा वेळ तरी आपल्या ठिकाणीं चित्तैकाग्र्य करण्यास सांगतात. ओ. १०५, आडां पाहारां माझारीं—दिवसाच्या आठ प्रहरांतून. मोटकें—थोडकें. निमिषभरी—एक क्षणभर तरी तुझें चित्त माझ्याकडे लावीत जाण्याचा क्रम ठेव. ओ. १०६, मग ज्या ज्या क्षणाला तुझें चित्त माझ्या समागमाचें सुख अनुभवेल, तितकें तें ऐहिक सुखाविषयीं अप्रीति दर्शवील. अरोचक—अरुचि, कंटाळा. यालाच पुढील ओवींत स्पष्टीकरणार्थ दृष्टांत देतात. ओ. १०७, शरद् ऋतु

येतांच नद्यांच्या पात्रांना ओहटी लागते. तद्वत् माझ्या ठिकाणीं जसजसें चित्त लागेल तसतसें तें प्रपंचापासून मागे मुरडेल. काढैल—याला 'स्वतःस' हें कर्म, व 'चित्त' हा कर्ता घ्यावा. प्रपंचौनि—'ऊन' हा पंचमीचा प्रत्यय लावला आहे. ओ. १०८, 'पौर्णिमेपासून चंद्रबिंब जसें दिवसादिवसाला कमी होत होत, अमावास्येला नाहीसें होतें.' सुंदर व रमणीय वस्तूचेच दृष्टांत देण्याचीं ज्ञानेश्वरांची रसिक वृत्ति वाखाणण्यासारखी आहे. दिसेंदिसें—दिवसादिवसाला, प्रत्येक दिवशीं. हारपत—हारपणें, लोपणें. ओ. १०९, त्याप्रमाणें तुझें चित्त सुखोपभोगांतून निघून माझ्या ठिकाणीं स्थिर करतां करतां हळूहळू तें मत्स्वरूपीं लीन होईल. ओ. ११०, यालाच अभ्यास-योग म्हणतात. निफजे—होणें. अभ्यासयोगानें किंवा संवयीनें होणार नाही अशी वस्तूच नाही. ओ. १११, अभ्यासानें इतरांना अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टीदेखील शक्य करून दाखवितां येतात. अभ्यासानें कांहींना अंतराळी चालतां येतें, तर कांहींना वाघ-सापांना देखील वश करतां येतें. (सर्कसीचें उदाहरण पहा). ओ. ११२, कांहींना विष पचनीं पाडतां येतें, तर कांहींना समुद्रांतून पायवाट काढतां येते. वाग्ब्रह्म—वेद. थोकडे केले—थोडे केले, सुगम केले. कांहींनीं निवळ नित्य अभ्यासानें एवढे विस्तृत वेद सुगम करून घेतले. ओ. ११३, अभ्यासाला कोणतीही गोष्ट दुष्कर नाही, असें सांगून अभ्यासानें आपणास मिळण्याचा मार्ग भगवंतांनीं अर्जुनास सांगितला, 'संवय' या विषयावरचा हा लघुनिबंधच म्हणावयाचा !

(श्लोक १०). 'वर सांगितलेला अभ्यास करण्याचेंही तुला सामर्थ्य नसेल, तर माझ्या प्राप्तीसाठीं शास्त्रांत सांगितलेलीं ज्ञान-ध्यान-भजनपूजनादि कर्मे करीत जा. माझ्यासाठीं हीं कर्मे केल्यानेंही तुला मोक्ष मिळेल.' या श्लोकांत भगवंतांनीं ज्ञानभजनादि कर्मे करण्यास अर्जुनास सांगितलें. 'मत्कर्म' या १० व्या श्लोकांतील पदाचा अर्थ 'ज्ञानभजनादि कर्मे,' असा १२व्या श्लोकांत सांगितलेल्या संगतीवरून स्पष्ट होतो. पण ज्ञानेश्वरांनीं हा अर्थ सोडून दिला असून, 'मत्कर्म' म्हणजे 'नित्यांचीं कर्मे' असा अर्थ केलेला, त्यांच्या विवेचनावरून दिसून येतो. पहा—'तरी अहासी जया भंगीं । तैसाची अस ॥' ओ. ११४, कसु—(कानडी) कस, बळ, सामर्थ्य. भंगीं—रीतींत. ज्या रीतीनें तूं राहतोस तसाच रहा. कांहीं बदल करण्याचें कारण नाही. नेहमीं जीं कर्मे करतोस तींच करीत रहा, असा अर्थ. ओ. ११५, इंद्रियनिग्रह करूं नकोस, विषयोपभोग टाकूं नको, किंवा क्षत्रिय

जातीचा अभिमानही सोडू नकोस. असले अवघड प्रकार करण्यास मी तुला सांगतच नाहीं. मी तर तुला एकेक सोपा प्रकार सांगतो आहे. ओ. ११६, तुझे कुलधर्म कुलाचार तूं चालीव, कोणतीं कर्म करावयाचीं व कोणतीं न करावयाचीं, हें नित्याप्रमाणें पाळ. मग सुखानें तुला मोकळीक दिली असें समज. हीं नित्यकर्म करीत असतां तुला सुखच होईल. सरळी = मोकळीक. ओ. ११७, पण याला एक अट आहे. ती ही कीं, कायिक, वाचिक, मानसिक, हीं जीं तूं नित्यकर्म करशील, तीं 'मी करतो' असें म्हणूं नकोस; या कर्मावरील कर्तेपणाचा तुझा अभिमान सोडून, हें सर्व ईश्वर करतो असें समज. ओ. ११८, जो परमात्मा हें विश्व चालवितो, तोच अमुक करावें किंवा न करावें हें सर्व जाणतो. मनुष्याकडे कांहीं नाहीं. कर्ता परमेश्वर, मनुष्य निमित्तमात्र. ओ. ११९, कर्मापैकीं उणें अधिक तूं आपल्या ठिकाणीं कांहीं शिल्लक ठेवूं नको. (तें माझे—परमेश्वराचें असें समज). अशा प्रकारें तुझे जीवितसार्थक करून घे. मला सर्व अवशिष्ट कर्म अर्पिलेंस, म्हणजे, तुला मोक्ष मिलेल. स्वजात—सार्थक. ओ. १२०, झाडांना पाणी लावतांना माळी त्यास जेथें नेईल तेथें तें जातें. त्याप्रमाणें तुझ्या कर्माची स्थिति असावी. म्हणजे तुझ्या कर्माचें कर्तृत्व तुझ्याकडे नसून ईश्वराकडे आहे, असें तूं समजलें पाहिजेस. जेऊतें—जेथें. निवांत—निमुटपणें. आपण जीं कर्म करतो, तीं सर्व ईश्वरप्रेरणेनें करतो, आपण केवळ निमित्तमात्र, अशी बुद्धि असूं द्यावी. केलें—कर्म (नपूसके भावे क्तः । Past passive participle used as a noun).

ओ. १२१, यालाच आणखी दृष्टांत देतात. ' नाहीं तरी हे महान् योद्ध्या अर्जुना ! हा सरळमार्ग कां आडवाट याची पंचाईत, रथ कधीं करतो काय ? ' रथ हें एक यंत्र आहे, जिकडे सारथी नेईल तिकडे त्यानें जावयाचें. त्याप्रमाणें तूंही, ईश्वर प्रेरणा देईल तीं कर्म यत्राप्रमाणें करीत रहा. त्याचें सर्व श्रेय ईश्वराकडे आहे, असें मान. अर्जुनासारख्या योद्ध्याला रथाचाच दृष्टांत किती औचित्यपूर्ण आहे ! सुभट—चांगला योद्धा. उजू—ऋजु—सरळ. अव्हाट—आडमार्ग. ओ. १२२, यासाठीं कर्माला प्रवृत्त होणें, किंवा त्यापासून परावृत्त होणें, हीं दोन्ही प्रकारचीं ओझीं तुझ्या बुद्धीनें घेऊं नये. तुझ्या चित्तानें मात्र माझे अखंड स्मरण करीत रहावें. ओ. १२३, आपल्या हातून जें कर्म घडेल, तें कमी अधिक न म्हणतां निमुटपणें मलाच अर्पण करावें. ओ. १२४, हे अर्जुना ! या शरीराच्या त्यागाच्या वेळीं, माझ्यासंबंधींच्या अशा भावनेनें (सर्व कर्म मलाच अर्पण करण्याच्या

भावनेनें), तूं माझ्या सायुज्यपदाला पावशील. सायुज्यसदन—ईश्वरांत मिळून जाण्याचा मोक्ष. पहा.—‘ अंतकाले च मामैव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ गीता. ८।५.

(श्लोक ११), ‘पण हें करण्यासही (ज्ञानध्यानपूजनादि कर्में करण्यासही) जर तूं असमर्थ असशील, तर मनावर संयम ठेव, व माझ्या योगाचा आश्रय करून सर्व कर्मांच्या फलांचा त्याग कर.’ ‘ मद्योग ’ या पदाचा ‘ मदर्पणपूर्वक जो योग अर्थात् कर्मयोग ’ असा अर्थ लो. टिळक लावतात. ज्ञानेश्वरांनी ‘ मद्योगमाश्रितः ’ याचें स्पष्टीकरण, ‘ तरि गा तूं भज ’ असें केले आहे. टिळक कर्मयोगपर अर्थ लावतात, तर ज्ञानेश्वर भक्तिपर अर्थ करतात.

ओ. १२५, नेदवे—न देववे. कर्म, जर मला अर्पण करतां येत नसेल, तर तूं मला भज. ओ. १२६, कर्मांच्या आरंभीं किंवा शेवटीं तुझ्या बुद्धीच्या पाठीस किंवा पोटास मला बांधणें तुला अवघड वाटत असेल तर, म्हणजे तुझ्या बुद्धीला पाठिंबा देणारा किंवा प्रेरणा देणारा मीच (देवच) आहे, आपण कांहीं करित नाहीं, देवच माझ्या बुद्धीला प्रेरणा देतो, असें समजणें तुला कठीण वाटत असेल तर. दुवाड—द्वड, दुर्घट, कठीण. ओ. १२७, अतिसो—अतिशय, भर, अतएव हव्यास. परि इ.—पण तुझी बुद्धि संयमासह राहो. ‘ पाहिजे तर माझा हव्यास सोड, पण तूं आपल्या बुद्धीला संयम घाल, ’ असें ज्ञानेश्वर श्रीकृष्णाच्या तोंडून वदवितात. मूळ ११व्या श्लोकाचा असा एकदेशी अर्थ अभिप्रेत नाहीं. ‘ मदर्पणपूर्वक योगाचा आश्रय करून, यतचित्त होत्साता तूं कर्मफलत्याग कर, ’ असा कर्मफलत्यागावर सर्व रोंख आहे. ज्ञानेश्वरांनी या ओंवींत नुसत्या संयमाला महत्त्व दिलें आहे, तर पुढच्या ओंवींत नुसत्या फलत्यागाला महत्त्व दिलें आहे. मूळ श्लोक, ‘ योगाश्रितत्त्व ’ व ‘ यतचित्तत्त्व ’ हीं दोन्ही एकसमयावच्छेदानें घेऊन, कर्मफलत्यागावर जोर देतो. ओ. १२८, कर्मफलत्याग करण्यास सांगतात, व पुढें त्याला दृष्टांत देतात. पण ही ओंवी राजवाडेप्रतीत नाहीं. ज्ञानेश्वरांचा रोंख कर्मफलत्यागाकडे नाही, व ही ओंवीहि, राजवाडेप्रतीत नाही. त्यावरून ही ओंवी कदाचित् प्रक्षिप्त असावी. ओ. १२९, ‘ वृक्ष किंवा वेली आपणावर पिकलेलीं फळें ज्याप्रमाणें देऊन टाकतात, त्याप्रमाणें तूं आपलीं तडीस गेलेलीं (फलित) कर्में सोड. ’ यथें ज्ञानेश्वर फलाबरोबर कर्मही सोडण्यास सांगतात. ‘ कर्मफलत्याग ’ याचा, कर्म व फल यांचा दुहेरी त्याग, असा ते अर्थ

करतातसें दिसतें. गीतेचा उद्देश तसा नसावा. लोटती - देती. ओ. १३०, माझे, ध्यान करणेंही नको, किंवा माझ्यासाठीं कांहीं करायलाही नको, सर्व कर्म, शून्यांत जाऊंदे, निष्फळ होऊं दे. शून्यां जाणें—निष्फल होणें. पुढील ओंवींतील दृष्टांत हेंच सांगतात.

ओ. १३१, कर्म म्हणजे खडकावरचा पाऊस, किंवा आगींतील पेरणीं होय. कर्म हें झोपेंत पाहिलेल्या स्वप्नाप्रमाणें निष्फळ मान. खडकावरच्या पावसाचा किंवा आगींतल्या पेरणीचा जसा कांहीं उपयोग नाही, तसा कर्माचाही नाही. कर्म हें स्वप्नतुल्य म्हणजे खोटें आहे. ओ. १३२, कर्मत्याग सांगून ज्ञानेश्वर कर्मफलत्याग सांगतात. ज्याप्रमाणें बाप, मुलीच्या ठिकाणीं अभिलाष ठेवीत नाही, तसा तूं सर्व कर्मांच्या ठिकाणीं निष्काम, निरिच्छ हो. आत्मजा-कन्या. ओ. १३३, अग्नीची ज्वाळा जशीं आकाशांत व्यर्थ जाते, तशीं कर्म शून्यांत जावोत, व्यर्थ होवोत, त्यांचीं फलें न दिसोत. ओ. १३४, कीर-किल-खरोखर. आसलगु-सोपा. धुरेचा-अग्र-भागाचा, पहिला, अतएव श्रेष्ठ. हा कर्मफलत्यागरूपीं योग, सोपा असूनही इतर हठयोग, ज्ञानयोग, ध्यानयोग, किंवा अभ्यासयोग यांपेक्षां श्रेष्ठ प्रकारचा आहे. ओ. १३५, या फलत्यागानें जें जें कर्म सोडलें जातें, तें तें पुनः वाढतच नाही. (पुनर्जन्मास कारणीभूत होत नाहीं). न विरुद्धें—त्यांची उत्पत्तीच नष्ट होते. एकेचि इ.—आणि ज्याप्रमाणें वांझ झाडाचें अस्तित्व एकदांच, त्याप्रमाणें फलत्यागानें कर्माचें अस्तित्वही एकदांच. झाडाला फळें असतात, तशी कर्मांलाही असतात. झाडाच्या फळांपासून पुनः झाडें उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें कर्मांच्या फलांपासून नवीन कर्म उत्पन्न होतात. कर्मानें प्राणी जन्ममरणाच्या चक्रांत सांपडतो. वांझ झाडाला फळें येत नसल्यानें, त्याच्या फलापासून पुनः झाड उत्पन्न होण्याचें कारण नाहीं. तद्वत् फलत्यागानें कर्म वांझ करून त्यांची उत्पत्तीच नष्ट केली, म्हणजे जन्ममरणाची भीतीच संपली. असा हा साधा अर्थ असतां, या ओंवीच्या द्वितीयार्थाचा 'एक चि वेळु झाडें' असा दुसरा पाठ, माडगांवकर व साखरेप्रतीत दिल्यामुळें टीकाकारांनीं अर्थाचा बराच घोंटाळा केला आहे. 'एक चि वेळु' = एक वेळ; असा अर्थ करणें श्रेयस्कर असतां, 'एक चि वेळे वेळु झाडे' अशीं पदें घेऊन 'वेळूचीं झाडें जशीं एक वेळ व्यालीं म्हणजे पुनः वीत नाहीत' असा वेळूच्या झाडांचा नसता संबंध शोधून काढून, आपलें वनस्पतिशास्त्राचें ज्ञान मात्र त्यांनीं दर्शविलें आहे. अशा काटेकोर अर्थाची येथें जरूरीही नाही व तो हद्दही नाही. 'वेळूचीं

झाडें एकदां व्यालीं कीं पुनः वीत नाहीत, ' हा सिद्धांत कर्माळा लागूच पडत नाही. एकदां तरी वेळूचें झाड वितें. म्हणजे त्याला फल येतेंच. तें तर आम्हांस नको आहे. ज्यांना कधींच फलें आलीं नाहीत, अशा झाडांच्या उपमेचीच येथें अपेक्षा आहे. शिवाय कळकीच्या डोळ्यापासून पुनः कळकीचें रोप तयार होतेंच. म्हणून राजवाडेप्रतीचा पाठ अधिक स्पष्ट वाटल्यावरून स्वीकारला आहे. ओ. १३६ कर्मफलत्यागानें या जन्मांतच मोक्ष मिळतो. हें शरीरधारण करीत असतांनाच पुनर्जन्माची गति खुंटते. फार काय जन्ममरणाच्या येरझाऱ्यांचा नाश होतो. चिरा पडणें-घालणें-नाश पावणें. पहा—' तुका म्हणे घालूं, जिवपणा चिरा । जाऊं त्या माहेरा निजाचिया ॥ '—तुकाराम.

(श्लोक १२). आतांपर्यंत ज्या योगांचें विवेचन झालें, त्यांत कोणत्यापेक्षां कोणता योग श्रेष्ठ, याची निश्चिती या श्लोकांत श्रीकृष्णांनीं केली आहे. ' अभ्यासापेक्षां ज्ञान, ज्ञानापेक्षां ध्यान, ध्यानपेक्षां कर्मफलत्याग, श्रेष्ठ असून या कर्मफलत्यागापासूनच शांति प्राप्त होते. ' असा एकेका योगाचें तारतम्य दर्शविणारा गीतेचा आशय स्पष्ट असतां, ज्ञानेश्वरांनीं या श्लोकावर केलेलें स्पष्टीकरण थोडें बुचकळ्यांत पाडणारें आहे. ' अभ्यासानंतर ज्ञान, ज्ञानानंतर ध्यान, ध्यानानंतर कर्मफलत्याग व कर्मफलत्यागानंतर शांति, ' अशा त्यांनीं (एकामागून दुसरी अशा) पायऱ्या किंवा इयत्ता लावल्या आहेत. वास्तविक सर्व योग, मोक्षाच्या किंवा ईश्वरैक्याच्या दृष्टीनें सारखेच स्वतंत्र आहेत. पण त्यांतच लवकर शांति प्राप्त करून देणारा कर्मफलत्यागच सर्वांत श्रेष्ठ, असें भगवंताना सांगावयाचें आहे. ज्ञानेश्वरांनीं हा अर्थ न घेतां, योगांच्या इयत्ता लावल्या आहेत. अभ्यास, ज्ञान, ध्यान, कर्मफलत्याग व शांति अशा त्या इयत्ता असून, या प्रत्येक इयत्तेंतून गेल्याशिवाय शेवटची शांतीची परीक्षा पसार होत नाही, असा त्यांच्या स्पष्टीकरणाचा मथितार्थ आहे. पण तशी वस्तुस्थिती नाही. अभ्यासज्ञानादि सर्व योग आपापल्यापरी शांति देणारे आहेतच; पण कर्मफलत्याग त्यांत श्रेष्ठ कां ? तर तो तत्काल शांति किंवा मोक्ष देतो म्हणून. ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या अर्थानें, प्रत्येक योगाचें एकेकटें महत्त्व कमी केलें असून, साधकाला सर्वच इयत्तांतून रखडावयास लाविलें आहे. तें योग्य नाही व शक्यही नाही. ज्ञानेश्वर मूळ अर्थापलीकडे कित्येकदां कसे वाहवतात, याचें हें एक उदाहरण आहे. ओ. १३७, अभ्यास—अभ्यासयोग. पाउटी—पायरी. अभ्यासाच्या पायरीवर ज्ञानाची प्राप्ति होते. ज्ञान, पुढें ध्यानाच्या भेटीस येतें. अभ्यास-

योऽनंतरं ज्ञानयोग व त्यानंतरं ध्यानयोग असा अर्थ. ओ. १३८, मग सर्वभाव किंवा मनोवृत्ति ध्यानास आलिंगन देतात. खेंव—क्षेम=आलिंगन. ध्यानांत सर्व मनोवृत्ति लीन झाल्यामुळे, कर्मसमूह दूर राहतो, सुटतो. मनोवृत्तींचा लय झाला म्हणजे कर्मही सुटतात. येथेही ज्ञानेश्वर, ११व्या श्लोकावरील व्याख्यानाप्रमाणे 'कर्मफलत्याग' या पदाचा 'कर्माच्या फलाचा त्याग' असा षष्ठीतत्पुरुष समासान्वये अर्थ न घेतां, 'कर्माचा त्याग व त्याच्या फलाचा त्याग, असा द्विधा भेद दाखवून अर्थ करतात. ज्ञानेश्वरांनीं पूर्वीप्रमाणे येथेही वरील पदाचा संन्यासपर अर्थ स्वीकारला आहे. ओ. १३९, कर्म दूर पळालीं तरच कर्माच्या फलांचा त्याग संभवतो, व या त्यागामुळेच अखंड शांति मिळते. ओ. १४०, येथे ज्ञानेश्वर शांति प्राप्त होण्यासाठीं, निरनिराळ्या योगांचा अनुक्रम स्पष्ट सांगतात. शांति मिळविण्याचें अभ्यास हें आद्यकारण आहे.

ओ. १४१, 'अभ्यासाच्या या टप्प्याहून ज्ञानाचा टप्पा गहन, व ज्ञानाच्या टप्प्यापेक्षां ध्यानाचा टप्पा त्याहून विशेष कठिण समज. (विशेषिजे).' ओ. १४२, ध्यानाहून कर्मफलत्याग चांगला, व कर्मफलत्यागाहून शांतिसुख भोगणें चांगलें. 'त्यागातव' हा राजवाड्यांचा पाठभेद घेतला तर, 'त्यागामुळे शांतिसुखाचा उपभोग मिळतो,' असा अर्थ होईल. ओ. १४३, अशाप्रकारें या वाटेनें, हे महान्-योध्या ! वर सांगितलेल्या टप्प्यांनीं जाऊन शांतीचा मध्यभाग जे प्राप्त करून घेतात (टाकिला).

(श्लोक १३). कर्मफलत्यागाची श्रेष्ठता ठरवून त्या मार्गानें जाणाऱ्यास शांत स्थिति प्राप्त होते, असें सांगितल्यावर, आपणास आतां कशा प्रकारचा भक्त अधिक प्रिय आहे, हें भगवान् पुढील ६ श्लोकांत सांगतात. ओ. १४४, आपपह—हा आपला व हा दुसऱ्याचा असा भाव. चैतन्या इ.—चिच्छक्ति सर्व प्राणिमात्रांत सारखीच भरलेली आहे. तद्वत् हा भक्त सर्वांशीं सारखा. १३ व्या श्लोकांत भक्ताला जीं विशेषणें लावलीं आहेत, त्या प्रत्येकाच्या स्पष्टीकरणार्थ निसर्गातील एकेका वस्तूची उपमा दिली आहे. ओ. १४५, चांगल्याचाच भार सहन करावा व वाइटांना फकून द्यावें, हें पृथ्वीला ठाऊक नाही. ती सुष्टदुष्टांना सारखीच धारण करते. ओ. १४६, किंवा राजाच्या देहाचेंच चलनवलन घडवावें, व भिकाऱ्याच्या देहाला पार सोडावें, त्याचें चलनवलन घडवूं नये, हें कृपालु प्राणाला ठाऊक नाही.

श्रीमंत काय किंवा भिकारी काय, सर्वांना सारखीच चलनचलन शक्ति देण्याचें कर्तव्य तो बजावीत असतो. ओ. १४७, वरील गोष्टींच्या पुढ्यर्थ पाण्याचें उदाहरण देतात, कां—किंवा. ओ. १४८, घरिचिया—घरच्यास. पारख्या—परक्यांस. घरच्याला काय किंवा बाहेरच्याला काय दिवा सारखाच उजेड देतो. तो असा मेदभाव करत नाही. ओ. १४९, त्याप्रमाणें सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं ज्याची सारखी मैत्री असते, व जो कृपेला आधार झालेला असतो. ओ. १५०, मीपणाची भाषा ज्याला ठाऊकच नसते, कोणतीच गोष्ट तो 'माझी' असें म्हणत नाही व सुखदुःखही पण जो जाणत नाही. 'समदुःखसुख' याचा अर्थ 'सुखदुःख ज्याला सारखेंच' असा होत असतां, 'जो सुखदुःख जाणत नाही' असा थोडा निराळा अर्थ ज्ञानेश्वरांनीं केला आहे. १३ व्या श्लोकांतील सर्व पदांचें स्पष्टीकरण, त्यावरील टीकेंत आलें आहे. फक्त 'क्षमी' या पदाचें मात्र, १४ व्या श्लोकाच्या टीकेंत आलें आहे.

(श्लोक १४). ओ. १५१, त्याप्रमाणें क्षमा या गुणाबद्दल म्हणाल तर, त्याच्या अंगीं पृथ्वीसारखाच थोरपणा असून त्यानें संतोषाला आपल्या मांडीवर जागा दिली आहे. उत्संग—मांडी. ओ. १५२, हा भक्त, नित्य संतुष्ट असतो, अमुक एक गोष्ट घडली तर आनंदी, नाही तर दुःखी, अशी त्याची स्थिति असत नाही. त्याचा संतुष्टपणा बाह्यवस्तूंच्या व्यापारावर अवलंबून नसतो. पाऊस पडला नाही तरी, समुद्र नित्य तुडुंब भरलेला, त्याप्रमाणें जो निरूपाधिक—बाह्यवस्तुनिरपेक्ष—असून संतोषी असतो. ओ. १५३, आपलीच शपथ आपणास घालून, जो मनाला ताब्यांत ठेवतो. मनाला अशी शपथ घालणें म्हणजे, मन जर चळेल तर तो आपला प्राण देईल. ज्याच्या दृढनिश्चयी स्वभावामुळें निश्चयाला खरेपणा प्राप्त होतो. मनुष्यानें निश्चय पाळला म्हणजेच त्याच्या निश्चयाला जग किंमत देतें. ओ. १५४, या ओवींत 'योगी' यावर व्याख्यान केलें आहे. ज्याच्या ठिकाणीं आत्मा व परमात्मा यांचें ऐक्य बाणलें आहे, तो योगी असें येथें स्पष्ट म्हटलें आहे. ओ. १५५, अशा योगसंपत्तीनें पूर्ण होऊन निरंतर ज्यानें आपलें मन व बुद्धि मला अर्पण केलीं आहेत. निरवधि—निरंतर.

ओ. १५६, अशा रीतीनें अंतर्बाह्य, या योगानें (ज्ञानयोगानें) जरी चांगला निर्मळ झाला तरी, ज्याला माझें भक्तियुक्त प्रेम आहे. निर्बाळल्या—निर्मळ झाल्यावर. वरील तीन्हीं ओव्यांत ज्ञानी भक्ताचें वर्णन आलें असून, आत्मा व

परमात्मा यांचें ऐक्य बाणणें, हेंच तें ज्ञान होय. हें ज्ञान ज्याला साधलें, तो ज्ञानयोगी होय, असा 'योगी' पदाचा अर्थ ज्ञानेश्वर करतात. टिळक अर्थात् आपल्या सिद्धांतानुरूप 'योगी' म्हणजे कर्मयोगी (कर्मफलत्यागी) असा या पदाचा अर्थ लावतात. अकराव्या श्लोकांतील 'मद्योग' याचा जो अर्थ ज्ञानेश्वरांनीं केला आहे, तोच त्यांनीं येथेंही घेणें योग्य होतें. 'मद्योग' म्हणजे 'फलत्यागरूप योग,' असा त्यांनीं १३४ व्या ओवींत अर्थ दिला असून, फलत्यागानें युक्त असा जो, तो योगी, असा अर्थ येथेंही देणें अवश्य होतें, व संदर्भास तोच अर्थ धरून होता. पण ज्ञानेश्वरांनीं येथें निराळाच अर्थ लावला आहे. ओ. १५७, तो वल्लभा इ.— हा ज्ञानी भक्त जर प्रेयसी, तर मी प्रियकर, इतका तो मला प्रियतर आहे. पढियें— (प्रतिहृदय) अत्यंत आवडता. येथें अत्यंत प्रेमाचें द्योतक म्हणून पति-पत्नी-संबंध न घेतां, ज्ञानेश्वरांनीं प्रेयसी व प्रियकर, असा संबंध बुध्द्या सांगितला आहे. ओ. १५८, इतकेंच नव्हे तर, तो (भक्त) मला प्राणापलीकडे आवडतो व येथें हें सांगणें (उदाहरण) देखील थोडेंच, वाटतें. या ज्ञानी भक्ताचें जितकें वर्णन करावें तितकें थोडेंच असा भाव. रूप करणें—निरूपण करणें, सांगणें. ओ. १५९, 'पण आवडत्या माणसाची गोष्ट म्हणजे भूल पडून झालेलें वशीकरण होय. या बोलून दाखविण्याच्या गोष्टी नाहींत, पण प्रेमच बोलवितें. प्रेम हें सहसा बोलून दाखविण्याचें नसतें, पण प्रेमच त्याला वाचा फोडतें. ओ. १६०, म्हणून (या प्रेमानेंच वाचा फोडली म्हणून) मला उपमा देण्याचा आवेग आला. नाहीं तर प्रेमाचा अनुवाद करतां येतो काय ? वेगां येणें—उपमा देऊन सांगण्याचा उमाळा येणें, अनुवाद—बोलणें.

ओ. १६१, दुणा थाव इ.—प्रेम दुप्पट जोरानें उसळी घेतें. दुणा थाव-दुप्पट बळ. प्रेमाच्या गोष्टी सांगतांना दुप्पट जोर चढतो. ओ. १६२, विपाये-क्वचित्. ' इतक्यांतूनही क्वचित् (तुझ्यासारखा) एकादा प्रेमळ संवाद करणारा लाभला तर मग त्या प्रेमाला काय उपमा आहे ? ' काटाळें—उपमा. भक्त-भगवंतांचें हें प्रेम, श्रीकृष्णांनीं अर्जुनालाच अनुलक्षून वर्णिलें आहे. अर्जुनासारखा प्रेमळ मनुष्य संभाषण करायला क्वचित्च सांपडावयाचा. तसा मिळाल्यावर मग त्या प्रेमाची गोष्ट सांगायलाच नको. ओ. १६३, ' अर्जुना, तूं तर माझा प्रियभक्त, व तूंच माझा प्रेमळ श्रोता. आणि तशांत तर प्रियभक्ताचें लक्षण सांगण्याची गोष्ट ओघानें निघालेली. प्रसंगें—ओघानें. ओ. १६४, ' तर आतां बोलतोच. मी मोठ्या सुखांत

बुडालों आहे. ' असें म्हणतांच देव डोळूं लागले. म्हणतखेवीं-वों-म्हणतांक्षणीं. ओ. १५७-१६४ मध्यें, भक्त व ईश्वर यांचा प्रेमसंबंध दर्शविणारा विस्तार ज्ञानेश्वरांनीं केला असून, तो मोठा सरस उतरला आहे. अशा जागजागीं केलेल्या विस्तारानेंच ज्ञानेश्वरांचें व्यक्तित्व अजमावण्यास वाव मिळतो.

(श्लोक १५). आपणास प्रिय असणाऱ्या भक्ताचें आणखी वर्णन करतात. ' लोकांना ज्याचा कंटाळा येत नाही, व लोकांचा जो कंटाळा करीत नाही. आनंद, क्रोध, भय व त्रास यांपासून जो अलिप्त आहे, तो (भक्त) मला प्रिय आहे. ' असें भक्तांचें लक्षण या श्लोकांत दिलें आहे. या लक्षणाच्या स्पष्टीकरणार्थ, ज्ञानेश्वर निरनिराळे दृष्टांत योजतात. ओ. १६५, ज्या इ.—ज्याला मी माझे अंतःकरण बसावयास घालतो, माझ्या हृदयाचें आसन ज्याला बसावयास देतो, ज्याला माझ्या हृदयांत ठेवतो, असा अर्थ.

ओ. १६६, ' खवळलेल्या समुद्राकडून जलचरांना भय प्राप्त होत नाही, व जलचरांकडूनही समुद्र टाकला जात नाही. ' ज्ञानेश्वर येथें नेहमींप्रमाणें उदात्त व सुंदर अशा वस्तूंचेच दृष्टांत व उपमा योजतात, यावरून त्यांची रसिकवृत्ति अधिक स्पष्ट होते. नुबगिजे—(कर्मकर्तरी) कंटाळा केला जात नाही. ओ. १६७, त्याप्रमाणें उन्मत्त जगाकडूनही ज्याला त्रास पोंचत नाही, व ज्याच्याकडून लोकांनाही त्रास पोंचत नाही. खंती—त्रास. आंगें—तृतीया विभक्तीचें अव्यय. ओ. १६८, ' फार काय, शरीर जसें हस्तपादादि अवयवांना विसंबत नाही, त्याप्रमाणें जो स्वतःच सर्व जीवजातांमधील प्राण असल्यामुळें, प्राणिमात्राला विसंबत नाही. ' आपला आत्मा व प्राणिमात्रांचा आत्मा एकच, अशी भावना असल्यामुळें, आपल्या आत्म्याचींच तीं निरनिराळीं प्रतिबिंबें असें मानून, प्राणिमात्रांचा कंटाळा करणें त्याला शक्य नसतें. सारांश, अशा भक्ताचें आत्मैक्य झालेलें असतें. ओ. १६९, ' जगच त्याचें शरीर बनल्यामुळें, अमुक प्रिय व अमुक अप्रिय असा भेद, त्याच्या ठिकाणीं रहात नाही. त्यामुळें ज्यानें आनंद व क्रोध हेही आपल्यापासून दूर ठेविले आहेत. ' सर्व जग त्याचें शरीर असून, तो त्या शरीराचा सूत्रचालक आत्माच. जगांतील सर्व स्थावरजंगम वस्तूंत सारखाच राहणारा जर तो आत्मा आहे, तर सर्व वस्तु त्याला सारख्याच. हें प्रिय, हें अप्रिय, ही भावनाच प्राणाच्या ठिकाणीं नसते. अशा रीतीनें विश्वाकार वृत्ति झाली असतां, आनंद व क्रोध हे विकारही दूर पळता-

तच. ओ. १७०, द्वंद्व = सुखदुःखाची जोडी. ' हा भक्त सुखदुःखापासून मुक्त असून भय व त्रासरहित असतो, आणि त्यांतूनहि तो जर माझा भक्त असला, ' ओ. १७१, ' तर अशा भक्ताचा मला मोठा मोह पडतो. तें प्रेम काय वर्णन करावें ! ' पढियायो-आवड. हे असो इ.—फार काय, माझ्या जीवाचा तो जीवच, प्राणाचा प्राण, जिवाचा कलिजा. ओ. १७२, निजानंदे-आत्मानंदानें, आत्मैक्याच्या आनंदानें संतोष पावला (घाला). परिणामु-पूर्णावस्था. ज्याच्या आयुष्याला पूर्णावस्था प्राप्त झाली आहे, ज्याच्या आयुष्याचें सार्थक झालें आहे. पूर्णते जाला इ.—जो पूर्णतेचा मालक झाला आहे. ब्रह्मैक्य झालेला भक्त या पूर्णतेचा, पूर्णावस्थेचा मालक बनतो.

(श्लोक १६). यापुढें, या ज्ञानी भक्ताचें वर्णन आणखी पुढें चालूं ठेविलें आहे. ' निरपेक्ष, शुचिर्भूत, कोणतेही काम करण्यांत दक्ष, परिणामाबद्दल किंवा फलाबद्दल उदासीन, निश्चित, स्वतः आपणहून कोणताही नवीन उपक्रम न करणारा, असा जो माझा भक्त तो मला प्रिय आहे ' असा या श्लोकाचा सरळ अर्थ होतो. ज्ञानेश्वर या श्लोकांतील निरनिराळ्या पदांचा अर्थ कसा लावतात, हें पाहणें मनोरंजक आहे. ओ. १७३, अपेक्षे इ.—ज्याच्या ठिकाणीं अपेक्षा किंवा दुसऱ्यापासून कोणतीही आकांक्षा, यांचा शिरकाव नाही. दुसऱ्याकडून ज्याला कशाचीही इच्छा नाही, ज्याचें अस्तित्वच सुखाच्या उत्कर्षास किंवा उठावास कारणीभूत आहे, ज्याच्या अस्तित्वानें जगाच्या सुखाला भरती येते. ओ. १७४, " गंगा पवित्र आहे, ती पापें व तापत्रय घालविते, पण केव्हां ? तर तिच्या प्रवाहांत बुडून मरण येईल तेव्हां. तापत्रय-आधिभौतिक, अध्यात्मिक व आधिदैविक असे त्रिविध ताप. तेथ आहे-तेथें बुडणें प्राप्त आहे. ओ १७५, काशीनगरी देखील (आपल्या पवित्रपणानें) मोक्ष देण्यांत मोठी उदार आहे. पण तेथें देखील (मोक्ष मिळविण्यास) प्राणाचें मोल द्यावें लागतेंच.

ओ. १७६, ' हिमालय देखील पापांचा नाश करतो, पण तेथें देखील पापक्षालनार्थ जीविताचा त्याग करावा लागतो. सज्जनाचें (भक्ताचें) शुचित्व किंवा पावित्र्य या प्रकारचें नसतें. ' गंगानदी, काशीपुरी व हिमालयपर्वत हे आपापल्यापरीं पवित्र आहेत. पापक्षालन करून मोक्ष देण्याचें सामर्थ्य त्यांना आहे. पण त्यांच्यांत एक मोठा दोष हा आहे कीं, हा मोक्ष साधण्यास वरील गंगादिकांच्या

ठिकाणीं साधकाला मरणच यावें लागतें. सशरीर मोक्ष देण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत नाही. सज्जनाच्या पवित्रपणाची गोष्ट तशी नाही. त्याच्या संसर्गानें साधकाला न मरतांच मोक्ष मिळतो. हेंच पुढील ओवींत सांगतात. ओ. १७७, 'आमच्या भक्ताच्या भक्तिनदीच्या खोलीचा पार कळत तर नाहीच, पण त्यांत कोणालाही बुडून मरावें लागत नाही. (या भक्ताच्या संसर्गानें) साधकाला न मरतांच रोखठोक मोक्ष मिळतो.' रोकडा—रोखठोक. ओ. १७८, 'ज्या संताच्या अंगस्पर्शानें गंगेला (जगाचें पाप नाश करण्याचें) सामर्थ्य प्राप्त होतें, त्या संतसंगाचें पावित्र्य कसें असेल ! केवढें मोठें असेल !' गंगेला देखील पावित्र्य देण्याचें सामर्थ्य, संतसमागमांत आहे, हेंच पुढील ओवींत सांगतात. ओ. १८९, तीर्था—गंगादितीर्थाना. कुवासा—आश्रय. पवित्रपणाच्या बाबतींत जो (सज्जन—समागम) तीर्थाना देखील आश्रय होतो. जेणें इ.—ज्यानें मनोमल, देशोधडीला लावले आहेत, साधकाचीं मानसिक पापें देखील ज्यानें दूर घालविलीं आहेत, नष्ट केलीं आहेत. ओ. १८०, 'जो सूर्यासारखा अंतर्बाह्य निर्मळ आहे, आणि पायाळू मनुष्य जसा भूमिगत द्रव्य पाहतो, तसा हा (भक्त), तत्त्वार्थ अचूक जाणतो.' पायाळू मनुष्याला भूमिगत धन अमुक ठिकाणीं आहे हें कळतें, असा समज ज्ञानेश्वरकालीं असावा; म्हणूनच पायाळूचा दृष्टांत ज्ञानेश्वरांनीं अनेकदां दिला आहे. देखणा—पाहणारा, द्रष्टा. तत्त्वार्थ—परब्रह्माच्या स्वरूपाचें रहस्य. या ओवींत, ज्ञानेश्वरांनीं 'दक्ष' या पदाचें स्पष्टीकरण केलें आहे. पायाळूच्या दृष्टांतानें 'दक्ष' = दिव्यदृष्टीचा, असा अर्थ करून तत्त्वार्थ जाणण्याची या भक्ताची दृष्टि, उपजतच असते, असें म्हणण्याचा त्यांचा रोख आहे. पण हा अर्थ किंचित् ओढाताणीचा आहे, असें वाटतें.

ओ. १८१, 'आकाश जसें व्यापक पण अलिप्त असतें, तसें ज्याचें मन उदार व सर्वव्यापी असून, अलिप्त असतें.' ज्ञानेश्वरांनीं 'दक्ष' किंवा 'उदास' यांचा अर्थ संन्याससांप्रदायिक लावलेला आहे. भक्ताच्या मानसाला आकाशाच्या उदासपणाची उपमा देऊन, भक्ताचें निष्क्रियत्वच त्यांनीं गृहीत धरलें आहे. पण 'जगालाही जो कंटाळत नाही, किंवा जगही ज्याला कंटाळत नाही' अशा वर्णनाचा भक्त, निष्क्रिय व अलिप्त कसा असेल ? म्हणून 'उदास' याचा, 'कर्मफलाबद्दल उदासीन' असा, टिळकांचा अर्थ सयुक्तिक वाटतो. ओ. १८२, 'पारध्याच्या हातून सुटलेल्या पक्ष्याप्रमाणें जो संसाराच्या तापापासून सुटला, व नैराश्यानें ज्यानें आपलें अंतःकरण

निर्मूल केलें आहे.' 'नैराश्य' याचा 'वैराग्य' असा अर्थ, ज्ञानेश्वर करीत असावे. वास्तविक 'फलाबद्दल निराशवृत्ति,' असाही त्याचा कर्मपर अर्थ होतो. निवटणें—निर्मूल करणें, सर्व वासनांचें मूळ उपटून काढणें. 'निवडला' असा राजवाड्यांचा पाठ आहे. त्याचा अर्थ 'नैराश्यानें ज्याला पसंत केला आहे' असा होईल. 'विनटला' या साखऱ्यांच्या पाठाचा अर्थ, 'नैराश्यानें विशेष शोभला' असा होईल. तथापि संसारतापाला व्याधाची व त्यापासून सुटलेल्या भक्ताला पक्ष्याची दिलेली उपमा, ज्ञानेश्वरांच्या औचित्याची व सूक्ष्मतेची साक्ष पटविते. दुष्टाला दुष्टाची, व सुष्टाला सुष्टाची उपमा, त्यांनीं कशी अगदीं अनुरूप दिली आहे. ओ. १८३, टंवच—टोंचणी. 'ब्रह्मानंदीं सतत टाळी लागल्यामुळें, ज्याला कोणत्याही टोंचणीचा किंवा त्रासाचा अनुभव नाही. मृतमनुष्याप्रमाणें ज्याला लोकलज्जेची फिरीर नाही.' गतायुष्य—मृतमनुष्य. ही उपमा देऊन तर अशा भक्तांचें निष्क्रियत्वच ज्ञानेश्वरांनीं सूचित केलें आहे. मग भक्त जगाच्या दृष्टीनें मेल्याप्रमाणेंच म्हणावयाचा ! ओ. १८४, 'सर्पणाशिवाय अग्नि जसा आपोआप विझतो, तद्वत् त्याच्या ठिकाणीं अहंकार नसल्यामुळें, कर्म करूनही त्यांचा कांहींच परिणाम होत नाही.' अहंकार नष्ट झाल्यामुळें, कर्म करूनही तीं न केल्याप्रमाणें होतात. ज्ञानेश्वरांनीं 'सर्वारंभपरित्यागी' या पदाचें स्पष्टीकरण करतांना, शंकराचार्यांहून आपलें भिन्न मत दर्शविलें आहे. पण याच श्लोकांतील 'दक्ष' व 'उदासीन' या पदांवरील त्यांचें व्याख्यान पाहतां ते शंकराचार्यांचा अनुवाद करतात, असें दिसतें. आचार्यांचा संन्यास चतुर्थांशमूलक, तर ज्ञानेश्वरांचा कर्तृत्वाभिमाननाशमूलक, असा त्यांच्या मतांत थोडा सूक्ष्म भेद आहे. पण कित्येक वेळां वर सांगितल्याप्रमाणें, ज्ञानेश्वर आचार्यांना अनुसरतांना दिसतात. ओ. १८५, 'जी मोक्षाच्या अंगावर लिहिली आहे, अशी चित्ताची शांति, ज्याच्या वांट्यास आली आहे.' अंगा लिहिणें—अंगास चिकटणें. मोक्ष व चित्तशांति यांचा अनन्वय आहे. चित्तशांति आली कीं, मोक्ष मिळालाच. भक्ताला असा शांतिलाभ झाल्याकारणानें त्याला मोक्ष ठेवलेलाच असतो.

ओ. १८६, 'हे अर्जुना ! या चित्तशांतीच्या टप्प्यापर्यंत येऊन ज्यानें सोहंभाव किंवा ब्रह्मैक्य प्राप्त करून घेतलें आहे, तो द्वैताच्या—द्वैतबुद्धीच्या पलीकडे गेलाच.' सरोभरीं—आदर करतो. निर्गों सरला—निघून गेलाच. अशा भक्ताच्या ठिकाणीं अद्वैत बाणतें. आतां असें ब्रह्मैक्य किंवा अद्वैत बाणल्यावर, तो भक्त

‘ आपण व ईश्वर ’ असे दोन कां मानतो, याचें उत्तर पुढील ओवींत दिलें आहे. आपण व ईश्वर यांतील अद्वैत त्याला बाणलें आहे. पण केवळ भक्तिसुख अनुभवण्यासाठीं तो, आपण व देव हे भिन्न मानतो. ओ. १८७, “ अथवा भक्तिसुखासाठीं आपणा स्वतःचे तो दोन भाग करतो, व त्यांपैकीं एका भागास किंवा अंगास ‘ सेवक ’ असा बाणा वाळगतो. (म्हणवितो). वास्तविक तो व देव एकच. पण त्या एकाचे, दोन भाग करून एकाला भक्त व दुसऱ्यास देव, हें नांव दिलें आहे. ओ. १८८, ‘ दुसऱ्या भागाला जो माझें (देवाचें) नांव ठेवतो, व माझी भक्ति न करणाऱ्यास, माझ्या भक्तीची उत्तम रीत, जो योगी दाखवितो. ’ वोज-रीत. अभक्तांना भक्तीची रीत दाखविण्यासाठीं, भक्ताला द्वैतभाव स्वीकारावा लागतो, असें म्हणण्याचा भाव. ओ. १८९, त्याचें-अशा भक्ताचें. निधान-ठेवा. ओ. १९०, रूपा येणें-अवतार घेणें. त्याचेनि इ.—त्याच्यासाठींच मी जगांत वावरतो. लोण-ओवाळणी. त्याच्यावरून मी माझ्या प्राणांची ओवाळणी करितों. ऐसा पढिये-इतका तो (मला) आवडतो आहे.

(श्लोक १७). आपल्या प्रिय भक्ताचें, भगवान् आणखी वर्णन करतात. ‘ जो कशाचाही आनंद मानीत नाही, द्वेष करीत नाही, शोक करीत नाही, किंवा कशाची इच्छाही ठेवीत नाही. शुभाशुभ गोष्टी ज्यानें सोडल्या आहेत, असा जो भक्तिमान् पुरुष, तो मला प्रिय आहे. ’ ओ. १९१, ब्रह्मप्राप्ती-इतकी दुसरी चांगली गोष्टच ज्याला दिसत नाही. म्हणून निरनिराळ्या उपभोगापासून ज्याला आनंद होत नाही. ’ हारिखेजैना-(कर्मकर्तरी). हारिख—हारिष—हर्ष. ओ. १९२, विश्वाकार वृत्ति झाल्यामुळें, ज्याच्या बुद्धींतील भेदभाव किंवा द्वैतभाव सहज निघून गेलेला आहे, व म्हणून ज्या पुरुषानें द्वेषाला चार पावलें लांबच ठेवला आहे. सर्वच सारखे झाल्यावर द्वेष कोणाचा व प्रेम कोणावर करावयाचें ? ओ. १९३, ‘ खरोखर जें आपलें आहे, तें कल्यांतींही आपणापासून जाणार नाही, हें समजून जो गेल्याचा शोक, वृथा करीत नाही. ’ आपलीं खरी शाश्वत वस्तु परब्रह्म आहे, ती आपणापासून कधींही हरवणार नाही, हें ज्ञान त्याला पक्कें झाल्यामुळें, अशाश्वत गोष्टी सांडल्या म्हणून जो शोक करीत नाही. न वचे-जात नाही. (वच = to go). ओ. १९४, ज्या परब्रह्मापलीकडे जगांत दुसरें काहीं नाही, तें परब्रह्म, जो आपणच आपल्या ठिकाणीं होऊन राहिला आहे, व त्यामुळें ज्याला दुसऱ्या कशाचीच इच्छा उरलेली नाही. ब्रह्माकार वृत्ति झालेल्यांना दुसऱ्या कोणत्या वस्तूची गरज लागणार ?

ओ. १९५, वोखटे-वाईट. गोंमटें-चांगलें. नुमटें-दिसत नाहीं. घटे-घडे. 'सूर्याला जसे रात्र व दिवस सारखेच, तशी त्याला वाईट व चांगली गोष्ट सारखीच.' ओ. १९६, याप्रमाणें जो संपूर्ण ज्ञानच होऊन राहिला, आहे व त्यांतूनही तो जर माझा भक्त असला. निष्कळ-पूर्णा. ओ. १९७, तर त्याच्यासारखा दुसरा आवडता मित्रच नाहीं. खरोखर तुझी शपथ. साचोकारे-खरोखर.

(श्लोक १८). 'शत्रु व मित्र, तसेंच मान व अपमान, यांबद्दल जो सारखा असून सर्वसंगपरित्याग करणारा हा (भक्त), थंडी व ऊन किंवा सुखदुःख यांबद्दलही सारखा असतो.' ओ. १९८, पाडु—योग्यता. शत्रु व मित्र या दोघांची योग्यता जो सारखीच मानतो. ओ. १९९, अपकारकर्ता शत्रु व उपकारकर्ता मित्र, या दोघांना सारख्या रीतीनें वागविणाऱ्या भक्तास अनुक्रमे वृक्ष व इक्षुदंड, यांची उपमा दिली आहे. पृथ्वीतील या वस्तु, उपकारीपणांत सर्वांना सारख्या आहेत. ओ. २००, इक्षुदंड—ऊंस. पाळितया—पोषण करणाऱ्यास. गाळितया—चरकांत घालून गाळणाऱ्यास.

ओ. २०१, 'शत्रु व मित्र यांच्या ठिकाणीं असा ज्याचा समभाव असतो, त्याचा मान व अपमान यांबद्दलही असाच समभाव होत जातो.' ओ. २०२, आकाश जसे तिन्ही ऋतूंत सारखेंच असतें, तसें थंडी व उष्णता यांना जो एकाच मापानें मोजतो. तात्पर्य या द्वंद्वाना तो सारखीच मानतो. ओ. २०३ 'मेरु पर्वत जसा दक्षिणेकडून व उत्तरेकडून वाहणाऱ्या वाऱ्यांना सारखीच पाठ देतो, तसा जो सुखदुःखांना सारखी पाठ देतो.' वाऱ्यांच्या सपाट्यांत पर्वत जसा अचल राहतो, तसा जो (भक्त) सुखदुःखांना धैर्यानें सारखेंच तोंड देऊन निर्विकार राहतो. दोहोंचाही त्याच्यावर कांहींच परिणाम होत नाहीं. मध्यस्त-मध्यभागी राहणारा, तटस्थ. ओ. २०४, 'राजाला व भिकाऱ्याला चांदणें सारखेंच आनंद देतें, तसाच जो सर्व प्राणिमात्राशीं सारखा वागतो.' माधुर्य-आल्हादकत्व. ओ. २०५, सर्व जगाला पाणी जसें हवें वाटतें, तसा जो लोकांना हवाच असतो. 'तैसे जयाते तीन्ही लोक' हा माडगांवकरांचा पाठ घेण्यांत फारसें तात्पर्य नाहीं; कारण स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ यांपैकीं आरंभींचा व शेवटचा असे दोन लोक त्या भक्ताची इच्छा करतात, हें कोणाला कसें कळणार? म्हणून 'तीन्ही' हा शब्द अवास्तव आहे. वर १३ व्या श्लोकांत 'समदुःखसुख' असें पद आलेच असून त्याचें स्पष्टीकरण

१४४-१५० ओंव्यांत करतांना ज्ञानेश्वरांनीं जे दृष्टांत दिले आहेत, ते तुलनेनें पाहिल्यास, येथें, 'शीतोष्ण सुखदुःखेषु समः' यावर व्याख्यान करतांना दिलेले, ओंव्या १९८-२०६ मधील दृष्टांत, थोडे तसेच पण नवे असल्याचें दिसेल. यांतही एक विचार करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, जी 'घरिचिया इ.' ओंवी १४८, १३ व्या श्लोकावरील टीकेंत राजवाड्यांनीं दिली आहे, पण माडगांवकरांनीं दिली नाही. तीच ओंवी, १८ व्या श्लोकाच्या व्याख्यामांत माडगांवकर देतात, पण राजवाडे ती तेथें देत नाहीत. 'दीपा'चा दृष्टांत ज्ञानेश्वरांना १८ व्या श्लोकाच्या टीकेच्या वेळीं सुचण्यापेक्षां, तो १३ व्या श्लोकावरील टीकेच्या वेळीं सुचणें अधिक शक्य असल्यामुळें, या दृष्टांताच्या ओंवीचें स्थान राजवाडेप्रती-प्रमाणें १३ व्या श्लोकावरील टीकेंत ठेवलें आहे, व माडगांवकरप्रतीप्रमाणें १८ व्या श्लोकाखालीं येणारी हीच ओंवी आम्हीं गाळून टाकली आहे.

ओ. २०६, जो विषयांचा अंतर्बाह्य संबंध सोडून आपलें अंग आपल्या ठिकाणीं ठेवून असतो. आत्मन्येवात्मना तुष्ट असतो. लाग = संबंध. सुणें—घालणें. या ओंवीच्या अर्थावरून ज्ञानेश्वरांचा रोख निष्क्रिय संन्यासपर अर्थाकडे आहे, असें दिसतें. पण ज्ञानेश्वरांना आचार्यांच्या मताहून थोडा भिन्न असा, कर्तृत्वाभिमानशून्य संन्यासच मान्य असल्याचें आपण पाहिलें आहे.

(श्लोक १९). 'ज्याला स्तुति व निंदा दोन्ही सारख्याच, जो न बोलणारा व कशानेंही संतुष्ट होणारा, ज्याची बुद्धि स्थिर असून ज्याला घर असें नाहीच, असा भक्तिमान् पुरुष मला प्रिय आहे.' या श्लोकांत भगवंतांनीं ज्ञानी भक्ताचें वर्णन संपविलें आहे. ओ २०७, स्तुति—स्तुतीनें. आकाश इ.—आकाश ज्याप्रमाणें कशानेंच लिप्त होत नाही, तसा निंदास्तुतीनें ज्याच्यावर कांहींच परिणाम होत नाही.

ओ २०८, मानु करून इ.—एका पंक्तीलां बसवून, निंदा किंवा स्तुति सारखीच मानून. विचरे इ.—'जो जनांत काय किंवा वनांत काय, प्राणवृत्तीनें म्हणजे अचंचल वृत्तीनें राहटतो.' वनांत किंवा जगांत राहणें ज्याला सारखेंच वाटतें. ओ. २०९, खरें किंवा खोटे हें, मौन धारण केल्यामुळें, तो कांहींच बोलत नाही; उन्मनि—मनाचें लीनत्व होतें अशी पांचवी अवस्था. आरायेना—कंटाळत नाही. जो समाधि-सुखांत निमग्न असतो. 'मौनी' याचा ज्ञानेश्वर निवृत्तिपर अर्थ लावतात. टिळक त्याचा 'मितभाषी' असा प्रवृत्तिपर अर्थ देतात.

ओ. २१०, समुद्राचा दृष्टांत पूर्वी १५२ व्या ओवींत आलाच आहे. यथालाभेनि—जें मिळेल त्यांत जो संतोष मानतो, पण कांहीं मिळालें नाहीं, म्हणून जो रुसत, रागावत नाहीं. पारुखणें—रागावणें. ओ. २११, बिढार—(कानडी) बिन्हाड-घर. वारा ज्याप्रमाणें सर्वत्र आहे, तसा जो सर्वत्र आहे. ओ. २१२, यांत भक्ताच्या विश्वाकार व विश्वात्मक वृत्तीचें वर्णन केलें आहे. अशी वृत्ति होणें म्हणजेच साम्यस्थिति मिळणें, व हेंच खरें ज्ञानाचें लक्षण होय. ओ. २१३, 'अशी विश्वाकार वृत्ति होऊनही ज्याला माझ्या भजनाची आस्था आहे, अशा ज्ञानी भक्तास मी मुकुटाप्रमाणें डोक्यावर धारण करतो.' ओ. २१४, भगवान् म्हणतात 'उत्तम अशा पुरुषापुढें (म्हणजे माझ्यापुढें) मस्तक लवतें यांत काय आश्चर्य ? पण तिन्ही लोक माझ्या चरणतीर्थाचा मान करतात, माझें चरणोदक शिरीं धरतात. पायवणी—चरणोदक. ओ. २१५, 'आपल्या श्रद्धेच्या विषयाचा आदर आपण कोणत्या प्रकारें करावा हें समजून घ्यावयाचें असेल, तर शंकरालाच या बाबतींत गुरु केला पाहिजे. शंकरांनीं विष्णूचें पादोदक जी गंगा ती आपल्या डोक्यावर धारण करून आपल्या श्रद्धेचें स्थान जे भगवान् विष्णु, त्यांचा मानच केला. शंकरांची ही श्रद्धा इतरांना अनुकरणीय आहे.

ओ. २१६, पण हें पुरें ! शंकरांची स्तुति करण्यानें, आत्मस्तुति केल्याची चूक पदरीं येते. संचार — चूक. आपली ज्यानें स्तुति किंवा मान केला, त्याचें वर्णन करणें म्हणजे आत्मप्रौढीच होय. ओ. २१७, यासाठीं रमानाथ श्रीकृष्ण म्हणाले कीं, 'मी अशा भक्ताला शिरीं धारण करतो.' शंकर हे विष्णूचे भक्त आहेत व विष्णु आपल्या भक्तांला शिरीं धारण करतो असें या ओवीवरून स्पष्ट होतें. पंढरपूरचा विठ्ठल हा विष्णूच असून, त्याचा मुकूट शंकराच्या पिंडीसारखा आहे. त्यावरून ही ओवी पंढरपूरच्या विठोबास अनुलक्षून आहे, असें सांप्रदायिकांचें म्हणणें आहे. रमानाथे — रमानाथें. ओ. २१८, "जो मोक्षाची सिद्धि हातावर धरून भक्तिमार्गानें सर्वांना मोक्ष वाटीत सुटला." भक्तिमार्गानें मोक्षाचा पुरस्कार करणारा. पुरुषार्थ सिद्धि चौथी — धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुषार्थांपैकीं शेवटची सिद्धि मोक्ष ! ओ. २१९, कैवल्यपदाचा तो अधिकारी असल्यामुळें, मोक्ष त्याच्या इतका हुकमी झाला आहे कीं, तो वाटेल तेव्हां त्यास (मोक्षास) (घोड्याप्रमाणें) सोडील किंवा बांधील. सोडीबांधी—वरचेवर मोकळें करणें, व बांधणें. हा शब्द थट्टीकामगार किंवा पागेचा मुख्य यांच्या परिभाषेपैकीं आहे. त्यामुळें, 'मोक्षरूपी

द्रव्याची खुशाल सोडबांध करतो, ' हा रा. भिड्यांचा अर्थ बरोबर नाही. पण " वाटेल तेव्हां मोक्ष किंवा वाटेल तेव्हां संसार असें ज्याच्या हातांत आहे " हा, रा. आगाशांचा अर्थ मात्र कांहींसा बरोबर आहे. कीं,—असें असूनही जो पाण्या-प्रमाणें, अधोभागाचा स्वीकार करतो, अतएव जो नम्रत्व धारण करतो. तळवट—अधोभाग, तळ. ओ. २२०, ' त्याला आम्हीं नमस्कार करतो, त्याला आम्हीं मुकुटाप्रमाणें डोक्यावर बसवून घेतों, त्याची लाथ आम्हीं वक्षस्थळावर धारण करतो. ' श्रीविष्णूनें भृगूची लाथ आपल्या वक्षस्थळावर वत्सलांछन म्हणून धारण केल्याचें पुराणांतरीं प्रसिद्ध आहे. त्यावरून भृगु हा उत्तम विष्णुभक्त होता हें सिद्ध होतें.

ओ. २२१, तथाचिया इ.—त्याच्या गुणांचे अलंकार आम्हीं आमच्या वाणीवर घालून तिला अलंकृत करूं. आम्हीं त्याचे गुण वर्णूं, असा भाव. श्रवणीं—कानानें. ओ. २२२, म्हणौनि इ.—मी (परब्रह्म) चक्षुरहित असून मला भक्ताकरितां सगुणरूप धारण करून अशा भक्ताला पहाण्याच्या उत्कंठेमुळें, चक्षुयुक्त व्हांवें लागतें. पहा—' स पश्यत्यचक्षुः शृणोत्यकर्णः । ' लीलाकमळें—आमच्या हातांतील कमलानें आम्हीं त्याची पूजा करतो. पहा—' लीलारविंदं भ्रमयांचकार '—रघु. ६ सर्ग. ओ. २२३, ' दोन हातांवर आणखी दोन हात लावून—चतुर्भुज होऊन आम्हीं त्याला प्रेमानें आलिंगन देण्यास आलों. ' ओ. २२४, त्या भक्ताच्या संगतीच्या सुखासाठींच मला निर्गुण निराकाराला, सगुण स्वरूप—देह, धारण करणें भाग पडलें. सुरवाड—सुख. निरुपम—अतिशय. ओ. २२५, त्याच्याशीं आमचें सख्य आहे, यांत मोठें आश्चर्य तें काय ? पण जे अशा भक्ताचें चरित्र श्रवण करतात. ओ. २२६, ' जे भक्तचरित्राची प्रशंसा करतात, तेही खरोखर मला प्राणापलीकडे प्रिय आहेत. ' ओ. २२७, समस्त भक्तियोगाचें साद्यंत स्वरूप, भगवंतानीं अर्जुनाला स्पष्ट केलें. ओ. २२८, ' या भक्तियोगांत एवढें महत्त्व आहे कीं, मी (भगवान्) ज्या भक्तांवर प्रेम करतो, त्याला मनांत सांठवितों व मस्तकावर धारण करतो. ' भक्तासाठीं भगवंत किती भुकेला असतो, याचें ज्ञानेश्वरांनीं केलेलें वर्णन मोठें रसभरित आहे.

(श्लोक २०). ' श्रद्धायुक्त व मत्परायण असे जे, वर सांगितल्याप्रमाणें धर्म्य अशा या अमृताची उपासना करतात, ते भक्त मला फार प्रिय आहेत. ' ओ.

२२९, गोठी—गोष्ट—भक्तियोगाची कथा. प्रतीतिगम्य—अनुभवगम्य. जे ही गोष्ट अनुभवांत उतरवितात. ओ. २३०, 'तसेंच श्रद्धापूर्वक आदरानें ज्यांच्या हृदयांत ही (भक्तियोगाची कथा) विस्तार पावते, व ज्यांच्या हृदयांत ती स्थिरावते, व जे तिला आचरणांत आणतात'. ओ. २३१, 'शिवाय वर वर्णन केल्याप्रमाणें, बरोबर ज्यांच्या मनाची स्थिति झाली, ती सुपीक जमिनींत केलेल्या पेरणीप्रमाणें फलप्रद होते.' ओ. २३२, 'आणखी जे मला श्रेष्ठ समजून, व या भक्तियोगाबद्दल आस्था बाळगून त्यालाच आपलें सर्वस्व मानतात.' २३१ व २३२ या दोन्ही ओंव्यांचा 'परी' या शब्दानें आरंभ होतो. २३२ ओंवी तर राजवाडेप्रतींत नाही. यामुळें तिच्या मूळस्थितीबद्दल शंका येते. ओ. २३३, ओंवी १५७ पहा. या दोन्ही स्थलीं योगीभक्ताचें वर्णन केलें आहे. आत्मा—परमात्म्यैक्य म्हणजेच योग, व हा योग ज्यानें जाणला म्हणजे परमात्म्यैक्य ज्याच्या ठिकाणीं बाणलें, तो ज्ञानी. अशा ज्ञानी भक्ताची भगवंताला उत्कंठा असते. ओ. २३४, 'जो या भक्तिकथेवर प्रेम ठेवतो, तो क्षेत्रच असून जगांत मोठा पवित्र मानला जातो'. ओ. २३५, असा भक्त, भगवंताचेंच दैवत बनतो. त्याच्याशिवाय भगवंतास दुसरी चांगली गोष्ट दिसतच नाही.

ओ. २३६, ही ओंवी, मार्गें १८९ म्हणून आली आहे. माडगांवकर व राजवाडे यांच्या प्रतींत ही द्विरुक्ति झालेली आहे. 'अशा ज्ञानी भक्ताचें भगवंतांना केवळ व्यसन असून तो त्यांना एकाद्या द्रव्यनिधीप्रमाणें संगोपनीय वाटतो. फार काय, अशा भक्तांच्या भेटीनें त्यांना समाधान प्राप्त होतें.' ओ. २३७, प्रेमळ भक्तांच्या कथा जे सांगतात, त्यांना देखील भगवान् आपलें परमदैवत मानतात. ओ. २३८, श्रीकृष्णानें अर्जुनास असें सांगितलें, असें संजय धृतराष्ट्राला सांगतो. निजजनानंदें—आपल्या भक्तांचा आनंदच अशा श्रीकृष्णानें. जगदादिकंदे—सर्व जगाचा मूळ गड्डा, अशा श्रीकृष्णानें. ओ. २३९, हे संजयाचे उद्गार आहेत. राया इ.—'हे धृतराष्ट्रा ! जो श्रीकृष्ण पापरहित व परिपूर्ण असून, शरण येणाऱ्यांचा प्रतिपाल करणारा, व त्यांचें आश्रय-स्थानच झाला आहे.' निष्कळ—परिपूर्ण. शरण्य—शरणागतांचा आश्रय. ओ. २४०, 'जो श्रीकृष्ण आपल्या धर्माच्या कीर्तीनें धवल झाला आहे, जो आपल्या अमोघ दानशीलतेनें सर्वानाच सरळ वाटतो, आपल्या अंगाच्या अतुल बलानें जो शक्तिमान् असून बळिराजालादेखील बंधन घालणारा आहे. बळिबंधनु—बळिराजाला बंधन घालणारा. बळीला नागपाशानें बांधणारा [आगाशे]. ओ. २४१, सुरसाह्य-

शीलु—देवांना साह्य करणें हा ज्याचा स्वभाव आहे असा. लोकलालनलीलु—लोकांचें लालनपालन करणें ही ज्याची लीला, असा. प्रणतप्रतिपाळु—विनम्र झालेल्यांचें पालन करणारा, व हें सर्व चरित्र किंवा कार्य ज्याचा नुसता खेळ किंवा लीला आहे. ओ. २४२, जो भक्तजनांना वत्सल असून प्रेमळ भक्तापुढें जो प्रांजळ होतो, जो सत्याचा प्रतिपालक असून सर्व कलांचा सांठा आहे. सत्यसेतु—सत्यप्रतिपालक. ओ २४३, ' तोच वैकुंठांत राहणारा श्रीकृष्ण आपल्या भक्तांचा चक्रवर्ती राजा, हें धर्म्यामृत सांगत असून हा भाग्यवान् अर्जुन तें ऐकत आहे.' असें भगवंतांच्या मुखांतून स्रवणारें निरूपण भाग्यवानाशिवाय दुसऱ्याला कसें ऐकावयास मिळणार ? निजांचा—भक्तांचा. येरु दैवाचा—हा भाग्यवान् [अर्जुन]. ओ. २४४, " आतां ही निरूपणाची तऱ्हा ऐक," असें संजय धृतराष्ट्राला म्हणाला. निरूपिती परी—निरूपणाची पद्धति. ओ. २४५, ' त्याच निरूपणाच्या पद्धतीची रसाळ कथा मराठींत रूपांतरित केली जाईल, ती आपण ऐकावी,' अशी ज्ञानेश्वरांची श्रोत्यांना विनंति आहे. प्रतिपथ—रूपांतर. ओ. २४६, ज्ञानदेव म्हणतात, ' तुम्हां संतांची आम्ही सेवा करावी, हें निवृत्तिनाथाकडून मी शिकलों.' वोळगावेति—सेवावे. शेवटच्या दोन ओंव्यांत ज्ञानेश्वराची मराठीं भाषेबद्दल आस्था व आपले गुरु जे निवृत्तिनाथ, त्यांच्याबद्दल आदर स्पष्ट दिसतो.

कठिण शब्दांचा कोश

अ

अंगलग—समागम.
 अचुंबित—समग्र.
 अतिसो—अतिशय.
 अधपणें—होरपळणें.
 अनारिसें—निराळें.
 अनुवाद—बोलणें.
 अरोचक—अरुचि.
 अवधारणें—ऐकणें.
 अब्हाट—आडवाट.
 अशेख—सर्व.

आ

आंगवणें—स्वाधीन होणें.
 आडवंक—आडसर, खीळ.
 आथि—आहे.
 आरायणें—कंटाळणें.
 आसलगु—सोपा.

इ

इक्षुदंड—ऊंस.

उ

उचलणें—उचल खाणें.
 उजू—सरळ.
 उठाउठी—सत्वर.
 उत्संग—मांडी.

उनीद—जागृति.
 उपकंठ—कांठ, तीर.
 उपाय—शरीरधर्मरूप साधनें.
 उबगणें—कंटाळणें.
 उमटणें—दिसणें.

क

कटक—सैन्य.
 कवतिक—कौतुक.
 कस—बळ, सामर्थ्य.
 काइसेनि—कशानें.
 काटाळें—उपमा.
 कानडे—कठिण.
 कुवाडे—अवघड.
 कुवासा—आश्रय.
 कुळवाडी—रयतावा.
 केतुला—केवढा.

ख

खालविणें—खाली करणें.
 खेंव—आलिंगन.
 खोलिजणें—चालणें.
 खंती—त्रास.

ग

गोठी—गोष्ट.
 गोमटें—चांगलें.

घ

घटणें—घडणें.

चवरें—शेवट.

चोजीवणें—जाणवणें.

ज

जेडतें—जेकडे.

झ

झळबणें—झोका खाणें.

ट

टंवच—टोंचणी.

टाकणें—प्राप्त होणें.

टेंभा—काकडा.

त

तरिया—नाव.

तळवट—अधोभाग, तळ.

ताटी—मूच्छा.

तूक—वजन.

थ

थाटी—समुदाय.

थारणें—स्थिर होणें.

थोकडे—थोडें.

थोरी—सामर्थ्य.

द

दरकूट—दरी.

द्वंद्व—विघ्न.

दादर—जिना.

दारवंठा—उंबरठा.

दूणा—दुप्पट.

देखणा—पाहणारा.

ध

धाटी—फांस.

धिवसा—हांव.

धुरा—अग्रभाग.

न

नावेक—क्षणभर.

नाह—नाथ.

निधान—ठेवा.

निमथ—मस्तक.

निरवधि—निरंतर.

निरुतें—खरें.

निर्वाळणें—निर्मळ होणें.

निवटणें—निर्मूल करणें.

निष्कळ—पूर्ण.

निष्टंक—अखंड.

निक्षेपणें—ठेवणें.

नीच—नित्य.

नोकणें—पराभव करणें.

प

पडिभर—आधिक्य.

पडिये—आवडता.

पडियावो—आवड.

परिणाम—पूर्णावस्था.

परौतें—पलीकडे.

पवाडु—महत्त्व.

पाउठी—पायरी.

पाटा—अधिकार.

पाडिभर—आधिक्य.

पाडु—योग्यता.
 पाडौनि—पडून.
 पांति—पंक्ति.
 पायवणि—चरणतीर्थ.
 पारखा—परका.
 पारुखणें—रागावणें.
 पालवणें—मालवणें
 पेणा—टप्पा, मुक्काम.
 प्रतिपथ—रूपांतर.
 प्राणवृत्ति—अचंचलवृत्ति.

ब

बापिक—कुलपरंपरागत.
 बाही—दोन हात.
 बिढार—घर.
 बुझावणें—समजूत घालणें.
 बोचरा—दंतहीन.

भ

भंगी—रीत.

म

मवणें—मापणें.
 माजिवटा—मध्य.
 मिनणें—पोचणें.
 मिसे—निमित्तानें.
 मोटके—थोडके.
 मंत्र—विचार.
 म्हणतखेवीं—म्हणताक्षणीं, तत्काळ.

य

यावा—आगमन, ओघ.
 येतुलें—एवढें.

र

राणीव—राज्यसुख.

रिगणें—शिरणें.

रोकडा—रोखठोक.

ल

लळे—हौस.

लाग—संबंध.

लेणें—अलंकार.

लोटणें—देणें.

लोण—ओवाळणी.

व

वळघणें—चढणें.

वाटवधे—वाटमारे.

वानणें—प्रशंसा करणें.

वानी—कस.

वाल—तीन गुंजभार वजन.

वाक—दोव हात लांब केले असतां

एका हातापाखून दुसऱ्या हाता-

पर्यंतचे अंतर.

विपाये—कचित.

विला—उपद्रव, त्रास.

वृत्तिक—वतनदार.

वेढणें—नेसणें.

वोखटें—वाईट.

वोन—रीत.

वोटंगणें—आश्रय करणें.

वोळगणें—सेवा करणें, आश्रय करणें.

व्याज—निमित्त

१७.५.३६
 १७.५.३६
 १७.५.३६
 नों. दि.
 १३/११/५५
 शाखा.

६४.२३

श

शरण्य—आश्रयस्थान.

शून्य—माया; परब्रह्म.

स

सडे—एकटे.

सरिसा—सारखा.

सरोभरणें—आदर करणें.

सविया—तत्काल.

सांगडे—सारखें.

साचोकारे—खरोखर.

साजणें—सख्य.

साटोवाटी—अदलाबदल.

सिसाळी—शिरांची ओळ.

सुडावणी—सुरवात.

सुभट—चांगला योद्धा.

सुरवाड—सुख.

सुहाड—सुंदर.

सूणें—ठेवणें, घालणें.

सैघ—बहुत.

सोय—आश्रय.

संचार—चूक.

स्वजात—सार्थक.

ह

हळर—अंगाई गीत.

हन—मग.

हारपणें—लोपणें.

हारिखणें—हर्षणें.

हिंपुटी—कष्टी, दुःखी.

REFBK 0006423

REFBK-0006423